

वैद्यवरश्रीकेशवविरचितैः

सिद्धमन्त्रः

महामहोपाध्यायश्रीबोपदेवविरचितया
सिद्धमन्त्रप्रकाशाख्यव्याख्यया
समुद्भसितः

तथा

श्रीनारायणभिरविरचितः स्वकृतव्याख्यासहितः

वातघ्नत्वादिनिर्णयः

भाचार्योपाह्वेन त्रिविक्रमात्मजेन यादवशर्मणा संशोधितः

पण्डितश्रीश्वेठाराम मुकुन्दजी शर्मणा

मुम्बयर्षा

सुवर्णाख्यमुद्रायन्त्रे मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतः

मुद्रक. ' आपटे ' इत्युपाह्वः शकारात्मज हरि शर्मा

संवत् १९६१-सन-१९०९

मूल्यं एको रूप्यकः ।

पुस्तकमिदं पुंवाई-कालकादेवी-रोड-क्षपेरबागस्थाने
श्वेठाराम मुकुन्दजी शर्मणः पुस्तकालयात् लभ्यते ॥

या पुस्तकाच्या माहिती सत्रधी सर्व हक्क प्रकाशकानें स० १८६७
च्या २५ व्या आक्टा प्रमाणें आपल्या स्वाधीन ठेवले आहेत

पण्डित श्रीभगवानाङ्ग इटली या एच डा

जन्म मकर १८९९

मृत्यु मकर १९४८

समर्पणम् ।

पुस्तकमिदं

श्रीमत्सौराष्ट्रजनपदातःपातिगीर्णदुर्गनिवासिभ्यो विविधविज्ञान-
विलासितविचारचारुभ्यः श्रीप्रश्नोरानागरावतंसैभ्यः परलोकप्रण-
धिभ्यः इन्द्रजीतनुजनुभ्यः श्रीमगवॉल्लालशर्मभ्यः पी. एच डी.
इति विरुद्धारिभ्यः समर्प्यते सादरं तच्चरणपरिचरणलब्धव्यवि-
द्येन पुष्करणाज्ञातीयेन नयुजीतनुजेन मुरारिशर्मणा प्रेमभरेणेति ॥

श्रीमुंबई होलिचकला
मार्गः । पीथगुक्ले १५ }
बुधवासरे
संवत् १९६५ शके १८३० }

सद्गुणिवशंवदः
मुरारिशर्मा वैद्यः

विज्ञापनम् ।

अयं सिद्धमन्त्रनामा ग्रन्थः वैद्यवरश्रीकेशवविरचितः, व्याकरणायुर्वेदाद्यनेकशास्त्रावगाहनगम्भीरमतिना तत्पुत्रेण श्रीवोपदेवेन विरचितया सिद्धमन्त्रप्रकाशाख्यव्याख्यया समुल्लसितो धियजामल्वेनायासेन द्रव्यशक्तिनिर्णयेऽद्वितीयो वर्तते । सिद्धमन्त्रप्रणेता श्रीकेशवः तत्पुत्रः श्रीवोपदेवश्च कस्मिन् समये कस्मिन् काले कतमं जनपद जन्मनाऽलंकारेत्येतद्विषये तद्विरचितग्रन्थेभ्यो यदितिवृत्तमुपलब्धं तदिह संगृह्य प्रदर्श्यते । श्रीकेशवः विदर्भ (वह्राड) देशान्तर्गतवरादा (वर्धा) नदीतीरस्थवेदपदाख्यग्रामनिवासी, महादेवपुत्रः, भास्कराख्यभिषजोऽधीतायुर्वेदशास्त्र, दण्डकमहाराजश्रीसिंहराजतो लब्धसन्मानः, जातितो विमश्व बभूव । श्रीवोपदेवस्तु तत्पुत्र, धनेशाख्यविदुषोऽधीतविद्यः, देवगिरिस्थयादवधंशीयमहाराजश्रीमहादेवचक्रवर्तिनो धर्माधिकरणमन्त्रिण श्रीहेमाद्रौ सभापण्डितधासीन् । सोऽयं वोपदेव पक्षयमुधरेन्दुमिते ११८२ शकसंवत्सरे समजनिष्टेतीतिहांसविदा मतम् । १ कनिकल्पदृ-

२ तथा च वोपदेवविरचितशतश्लोक्या एगोनविंशत्यविकशततमः श्लोकः,—
 “देशाना वरदातट वरमत सार्धाभिधानं महास्थान वेदपदास्वदाभ्रजगणाग्रण्य
 सहस्रं द्विजा । तत्रामीषु धनेशकेशवविर्दा वैशौ वरिष्ठो क्रमाब्जे शिष्यमुतस्तथो
 कृतिभिर्मा धीवोपदेव ऋवि—” इति ।

२ तथाच सिद्धमन्त्रस्यान्तिमश्लोक, “ लभे जन्म महादेवाद्यायुर्वेद च भास्करात् । सन्मानं सिंहराजाच्च केशव कारनोऽस्य स ”—इति ।

३ देवगिरिनगरं सप्रति निष्ठाभराज्यान्तर्यत दांलताबाद’इति नाम्ना प्रसिद्धम् ।

४ तथा च हरिलीलायां प्रथमश्लोके वोपदेव,—“श्रीमद्रामवतस्वन्पाध्याया, र्यादि निरूप्यते । विदुषा वोपदेवेन मन्त्रिहेमाद्रिपुत्र्ये ’— इति ।

५ यदाह चतुर्वर्गधेन्तामणेर्दानसखण्डप्रस्तावनाया श्रीभरतचन्द्रशिरोमणि,—
 “ हेमाद्रिस्तु देवगिरिस्थयः, दवधमहाराजाधिराजमहादेवचक्रवर्तिनो राज्ञो भ”

माख्यो घातुपाठः, २ कविकामधेन्वाख्या कविकल्पद्रुमव्याख्या,
 ३ त्रिशच्छ्लोकी (अशौचनिर्णय.), ४ घातुकोशः, ५
 परमहसमिया, ६ परशुराममतापटीता (श्राद्धकण्डः), ७
 मुक्ताफलः, ८ मुग्धबोधन्याकरण, ९ रामव्याकरण, १० शाङ्गि-
 धरसंहितागूढार्थदीपिका, ११ सिद्धमन्त्रप्रकाशः, १२ हरि-
 लीला, १३ हृदयदीपनिघण्टुः, १४ पदार्थादर्शश्च एते ग्रन्था
 वोपदेवविरचिता इति डॉ० औफेल्सदमहोदयः । तेभ्यो मुग्धबो-
 धव्याकरणं, शतश्लोकी, कविकल्पद्रुम, हरिलीला च एते ग्रन्थाः
 मुद्रिता । कैलासवासिभि श्रीपुतपण्डित ' भगवाँल्लाल इन्द्रजी'
 पी एच् डी. इतिविरुद्धधारिभि, ज्योतिर्विच्छीहरिकृष्णवैकटराम-
 इत्येषां संग्रहालयस्थमेक सटीक सिद्धमन्त्रपुस्तकमवलम्ब्य मुद्राप-
 णेच्छया स्वहस्तेनैव सिद्धमन्त्रपुस्तकं लिखित, परन्तु दैववशात्ते
 पुस्तकममुद्रायित्थैव उपरमन्त । तत्पुस्तकं तच्छिखरैः परममाननीयैः
 " वैद्य श्रीमुरारजी नथुजी " इत्येतैः संशोधनार्थं मह्यं समर्पितं मया
 च यथामति संशोधितम् । वातघ्नत्वादिनिर्णयस्तु यदा सिद्धमन्त्र-
 मुद्रणमारब्धं तदैव कार्यवशान्मुम्बापुरीमागतवाञ्छि. अस्पत्तरमधु-
 हृद्भिः जयपुरराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालये आयुर्वेदप्रशानाध्या-
 पकैः आयुर्वेदाचार्यश्रीलक्ष्मीरामस्वामीमहोदयै सिद्धमन्त्रसदृशः
 तदपेक्षयाऽप्यतिभिन्नदतयानिर्णोतद्रूपशक्तिकथेनि सिद्धमन्त्रेण

माधिकरणपण्डित आसीत् । हेमादिरपि स्वयं गृहतिः, यस्य समापण्डितो महाम-
 होपाध्याय धीपोपदेव आसीत् । अनुमीयते पञ्चममुधरेन्दुमिने शरुगवमरे
 द्विप्रादिवत्सम्पूनाधिपयेन समभनित, हेमादिरपि तद्वैव समुदयं मेमे च "
 इति ।

सहैव मुद्रणार्थं समर्पितः । अस्माभिः सिद्धमन्त्रेण
 महैव मुद्राभितश्च । मुद्रणदोषात् भ्रमप्रमादवशाद्वा
 यान्यशुद्धान्युपलभ्येस्व तानि गुणैकपक्षपातिभिर्विद्वद्भिः
 संगोधयितव्यानि क्षन्तव्यश्चाहं, सफलीकर्तव्यश्च ममायं प्रयासः
 ग्रन्थस्यास्य पठनपाठनपर्यालोचनादिनेति शम् ॥

वैद्ययादवशर्मणः ।

सिद्धमन्त्रान्तर्गतविषयानुक्रमणिका ।

मङ्गलाचरण	१	४	कफघ्नपित्तोदासीनवर्गः	२८	१०
ग्रन्थस्याभिधेयप्रयोजने	२	७	क्षफघ्नवातपित्तोदासी-		
अन्यग्रन्थेष्वस्यवैशिष्ट्ये	२०		नवर्ग	"	"
मिन्नमतानां निर्णयः	६	८	वातपित्तघ्नवर्ग	"	१८
वातघ्नसप्तपञ्चाश-			वातपित्तघ्नश्लेष्मलवर्गः	३०	२८
दृष्यमेतानां लक्षणानि	११	१९	वातपित्तघ्नकफोदासी-		
वातघ्नवर्ग	१४	७	नवर्ग	३४	२२
वातघ्नपित्तलवर्ग	१५	४	कफवातघ्नवर्गः	३६	१८
वातघ्नश्लेष्मलवर्ग	"	८	वातश्लेष्मघ्नपित्तलवर्ग	३९	१३
वातघ्नपित्तश्लेष्मलवर्ग	१७	६	वातकफघ्नपित्तोदासी		
वातघ्नपित्तलकफोदासी-			नवर्ग	४१	२०
नवर्ग	२१	१०	पित्तकफघ्नवर्ग	४३	८
वातघ्नपित्तकफोदासीनवर्ग	२१		पित्तकफघ्नवातलवर्ग	४६	६
वातघ्नश्लेष्मलपित्तोदासी			पित्तकफघ्नवातोदासीनवर्ग	५०	८
नवर्ग	२२	५	दोषघ्नवर्ग	"	२५
पित्तघ्नवर्ग	"	११	दोषघ्नोदासीनवर्ग	५६	२२
पित्तघ्नवातलवर्ग	२३	६	वातलवर्ग	५७	१
पित्तघ्नश्लेष्मलवर्ग	"	११	पित्तलवर्ग	"	११
पित्तघ्नवातश्लेष्मलवर्ग	"	१९	पित्तलश्लेष्मोदासीनवर्ग	"	१६
पित्तघ्नवातकफोदासीनवर्ग	"	२३	श्लेष्मलवर्ग	"	१८
पित्तघ्नश्लेष्मोदासीनवर्ग	"	"	वातपित्तलवर्ग	५८	९
पित्तघ्नश्लेष्मलवातो-			वातपित्तलश्लेष्मोदासी-		
दासीनवर्ग	२४	१८	नवर्ग	"	१२
कफघ्नवर्ग	"	२४	वातश्लेष्मलवर्ग	"	१७
कफघ्नवातलवर्ग	२६	९	वातश्लेष्मलपित्तोदासी-		
कफघ्नपित्तलवर्ग	"	१३	नवर्ग	५९	४
कफघ्नवातपित्तलवर्ग	"	१८	पित्तश्लेष्मलवर्ग	"	७
कफघ्नवातलपित्तोदासी			पित्तश्लेष्मलवातोदासी		
नवर्ग	२८	१	नवर्ग	६०	१७

वातप्रत्वादिनिर्णयान्तर्गतविषयानुक्रमणिका ।

वातप्रलक्षणोदाहरणे	६७	५	लक्षणोदाहरणे	७३	२०
वातप्रपित्तलक्षणोदाहरणे	६८	१३	पित्तप्रवातश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	७४	१
वातप्रश्लेष्मलक्षणोदाहरणे	७१	१६	श्लेष्मप्रलक्षणोदाहरणे	"	७
वातप्रपित्तश्लेष्मलक्षणोदाहरणे	"	२१	श्लेष्मप्रवातलक्षणोदाहरणे	"	१४
वातप्रपित्तोदासीनलक्षणोदाहरणे	७१	३	श्लेष्मप्रपित्तलक्षणोदाहरणे	"	२०
वातप्रश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	२०	श्लेष्मप्रवातपित्तलक्षणोदाहरणे	७५	१
वातप्रपित्तश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	७२	४	श्लेष्मप्रवातोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	४
वातप्रपित्तलक्षणेदाहरणे	"	७	श्लेष्मप्रपित्तोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	११
वातप्रश्लेष्मपित्तोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	११	श्लेष्मप्रवातपित्तोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	१४
पित्तप्रलक्षणोदाहरणे	"	१४	श्लेष्मप्रवातलक्षणेदाहरणे	"	१७
पित्तप्रवातलक्षणोदाहरणे	"	२०	श्लेष्मप्रपित्तलक्षणेदाहरणे	"	२०
पित्तप्रश्लेष्मलक्षणोदाहरणे	७३	१	वातपित्तप्रलक्षणोदाहरणे	"	२३
पित्तप्रवातोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	५	वातपित्तप्रश्लेष्मलक्षणोदाहरणे	७६	५
पित्तप्रवातश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	८	वातपित्तप्रश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	"
पित्तप्रवातश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	१५	वातश्लेष्मप्रलक्षणोदाहरणे	"	१५
पित्तप्रवातलक्षणेदाहरणे	"	१७	वातश्लेष्मप्रपित्तलक्षणोदाहरणे	"	१८
पित्तप्रवातश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	१७	वातश्लेष्मप्रपित्तोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	२२
पित्तप्रश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	१७	पित्तश्लेष्मप्रलक्षणोदाहरणे	"	२५
पित्तप्रश्लेष्मवातोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	२३	पित्तश्लेष्मप्रवातलक्षणोदाहरणे	७७	३

पित्तश्लेष्मप्रधातोदासीनलक्षणोदाहरणे	७७	६	पित्तलवातश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	७९	१३
दोषत्रयफलक्षणोदाहरणे	"	९	श्लेष्मलवातोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	२१
दोषत्रयोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	११	श्लेष्मलपित्तोदासीनलक्षणोदाहरणे	८०	१
वातलक्षणोदाहरणे	"	१४	श्लेष्मलवातपित्तोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	७
पित्तलक्षणोदाहरणे	"	२३	वातपित्तलक्षणोदाहरणे	"	१२
श्लेष्मलक्षणोदाहरणे	७८	४	वातश्लेष्मलक्षणोदाहरणे	"	१४
वातलपित्तोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	८	पित्तश्लेष्मलक्षणोदाहरणे	८०	१९
वातलश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	१७	वातपित्तलश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	२२
वातपित्तश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	२३	वातश्लेष्मलपित्तोदासीनलक्षणोदाहरणे	८१	७
पित्तलवातोदासीनलक्षणोदाहरणे	७९	४	क्षणोदाहरणे	८१	११
पित्तलश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	९	पित्तश्लेष्मलवातोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	११

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धपाठः ।

रसवीर्यविवेकपूर्वको	तप्तु	वाऽवस्थायामनुपयुक्तं	चैव	धातुपित्तलाल्पश्लेष्मलादयः	धातुपित्तलश्लेष्मोदासान	पृष्ठस्याहतस्य	स्मृतस्तन्यरु	तिलकाम्बालकयोः-	फलु वातकफ	पित्तकृद्द्रोणपुष्पी चापि	कफकृत्	अश्वकन्द	द्वितीयस्तु दयोद्भवी	कोचपुष्पकरे	प्रायतहा	(तेषा	) तेषा	तेषां	सतिपित्तकृद्यथा	श्लेष्महर पित्तमरद्भवेत्
---------------------	-------	----------------------	-----	----------------------------	-------------------------	----------------	---------------	-----------------	-----------	---------------------------	--------	----------	----------------------	-------------	----------	--------	--------	-------	-----------------	--------------------------

शुद्धपाठः ।

	पृ०	पं०
रसवीर्यविवेकपूर्वको	३	२२
नतु	६	१६
वाऽवस्थायामनुपयुक्तं	८	३
नेम्बं	९	११
धातुपित्तलाल्पश्लेष्मलादयः	१२	२५
धातुश्लेष्मलापत्तोदासान	१३	२७
भृष्टस्याहतस्य	१५	३०
स्मृतस्तन्यरु	११	२४
तिलकाम्बालकयोः	१७	२
फलुवातकफ	१३	२४
पित्तकृद्द्रोणपुष्पी	२६	१८
कफकृत्	१७	१
अश्वकन्द	१८	२
द्वितीयस्तु दयोद्भवी	११	६
कोचपुष्पकरे	१७	३
प्रायतहा	४४	११
(तेषा	६४	११
) तेषा	११	१३
तेषां	११	१५
सतिपित्तकृद्यथा	७२	१५
श्लेष्महरापित्तमरद्भवेत्	७५	१४

श्रीः

सिद्धमन्त्रप्रकाशाख्यव्याख्यया समल्लसितं.

सिद्धमन्त्रः

आयुर्वेदसुधाम्भोधिसारसारणिका गिरः ॥

उल्लासितौषधग्रामा जयन्त्यमृतजन्मनः ॥ १ ॥

अ।रोग्यवैद्यनाथाभ्यां नमः सत्त्वादिसधना ॥

मातापितृभ्यां दातृभ्यामःपुः सुसहितामृतम् ॥ १ ॥

येनोच्चारितमात्रेण पुर स्फुरति भेषजम् ॥

सोयं चिकित्सकप्रीत्यै सिद्धमन्त्रः प्रकाश्यते ॥२॥

ग्रन्थारम्भे ग्रन्थकृद्भीष्टसिद्धये स्वष्टदेवतामभिष्टौति-आयुर्वे-
देस्वादि । जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । का. ? गिर वाचः । कस्य
अमृतजन्मनः, अमृतं पीयूषं जन्म उत्पत्तिस्थानं यस्य स. अमृतजन्मा
तस्य; अमृताज्जन्मेति वा । अमृतजन्मशब्देन धन्वन्तरिः, सुरासुरैर्-
ध्यमानस्यामृतसमुद्रस्य गर्मादमृतकलशमादाय धन्वन्तरिरूपेण
परमेश्वरः प्रादुर्भवतीह श्रूयते । कथंभूता गिरः ? आयुरित्या-
दि । आयुर्वेद एव सुधाम्भोधि अमृतसमुद्रस्तस्य सारो मन्यनाद-
वाप्त इत्यर्थः; ॥ चायुर्वेदपक्षेऽभिधेयविशेष, सुधाम्भोधिपक्षे सुधा,
तस्य सारणिकाः सार्यन्ते केदारं प्रति, पानीयमाभिरिति सारि-
ण्यः कल्पेति प्रसिद्धाः, स्वार्थे कप्त्यय, गीर्भिः प्रतिपुरुषमायुर्वेद
आनीयते । श्लेषेण रूपकं निर्वहति-उल्लासितौषधग्रामा इति । तत्र
गीःपक्षे औषधानि, रोगमाः पदार्थाः, एषां ग्रामः समूहः, उल्ला-
सितः प्रकटीकृतः औषधग्राम आमिरिति, सारणिकापक्षे औ-

पक्षयः फलपाकान्तास्तासां समूह औषधं, 'तस्य समूह' इत्यण्, ग्राम-
पचनादयः, उल्लासितं पत्रपुष्पादिसम्पत्त्या रम्यतां नीतं औ-
षधं येषु ग्रामेष्वभि रिति उल्लासितौषधग्रामाः । 'औषधो जाति-
मात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधम्' इत्यौषधौषधशब्दयोर्विशेषः । आ-
युर्वेदोपदेशमशमितसमस्तातद्बो धन्वन्तरिरेव सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति
वाक्यार्थः ॥ १ ॥

ग्रन्थस्संग्रह्यतेऽत्यल्पः सिद्धमन्त्राव्हयो मया ॥

वैद्याः सुखेन द्राक् द्रव्यशक्तितत्त्वं विदन्त्वतः ॥२॥

अथ सप्तयोजनमभिषेयमभिषेत्ते-ग्रन्थ इत्यादि।संग्रह्यते सम्पक्
विरचयते । केन? मया । कः? ग्रन्थः मन्वन्धः । कथम्भूतः? अत्यल्पः
अतिसंक्षिप्तः । किन्नाम? सिद्धमन्त्राव्हयः सिद्धमन्त्र इत्याव्हयो-
ऽभिधा यस्य सः तथा; सा चाभिधा सिद्धमन्त्रवदस्पायाससा-
ध्यत्वाद्बहुफलमदत्वाच्च यथार्था । प्राचीनेषु ग्रन्थेषु सत्सु कुतोऽयं
ग्रन्थः क्रियते? इत्याह-वैद्या इत्यादि । अतो हेतोः यदनेन वि-
दन्तु, के? वैद्याः भिषजः । किं? द्रव्यशक्तितत्त्वं द्रव्याण्यौषधानि,
तेषां शक्तिः रोगापनयनसामर्थ्यं, तस्य तत्त्वं निरुपाधिकरूपम् ।
कथं? सुखेन अनायासेन; तथा द्राक् शीघ्रं; यद्यपि प्राचीनैर्ग्रन्थै-
र्द्रव्यशक्तिर्ज्ञायते तथापि न सुखेन, तथा न द्राक्, नापि तत्त्वतः,
इत्यर्थं क्रियते ॥ २ ॥

रसवीर्यविपाकैर्हि द्रव्यशक्तिर्विविच्यते ॥

कोपे शमे वा दोषाणां साऽत्र स्पष्टा न तेन तो ॥३॥

ननु प्राचीनेषु ग्रन्थेषु रसवीर्यविवेकपूर्वको द्रव्यशक्तिविवेकः
कृतः, इह तु कथं न तथेत्यत आह-रसेत्यादि । हि यस्माद्-
सादिभिर्द्रव्यशक्तिर्विविच्यते, नतु रसादिविवेक एव फलम् । क
विषये द्रव्यशक्तिः? दोषाणां कोपे शमे वा । दोषाः वातपित्त-

कफाः, कोपः संसोमः, शयः साम्यम् । सा द्विविधा शक्तिरभा-
 स्मिन् अन्ये स्पष्टा शब्दोपात्ता, नत्वन्यग्रन्यवद्रसादिभिरनुमेया ।
 तेन स्पष्टाभिधानेन हेतुना ते रसादयोऽत्र नोक्ताः; अपवा तेन
 स्पष्टद्रव्यशक्त्यनुमितत्वेन हेतुना नोक्ताः । यथा अन्यत्र रसा-
 दिभिरनुक्ता द्रव्यशक्तयोऽनुमीयन्ते, तथात्र द्रव्यशक्तिभिरनुक्ता
 रसादयोऽनुमीयेरत् । तथाहि,—‘वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतै-
 र्विपर्ययः’-इति वचनात् यद्द्रव्यं येन दोषेण रसवीर्यविपाकैः समानं
 तस्य तत्कोपनं, विपरीतं शमनम् । तथा च प्रयोगाभिमतं क्षीरादि
 कफकोपनं भवितुमर्हति, रसवीर्यविपाकैः समानधर्मत्वात् ।
 यद्द्रव्यं येन दोषेण समानधर्मं तत्तत्कोपनं; यथा वातसमानधर्मकं
 फाणितं घातकोपनमिति । तत्र रसो रसनाग्राणो गुणः । स
 च पद्विधः । यदाह चरकः,—‘रसनार्यो रसस्तस्य द्रव्यमापः
 सितिस्तथा । निर्वृत्तौ च विशेषे च मत्यपाः त्वादयत्नयः ॥
 त्वादुरन्ल्लोप लक्षणः कटुकस्तिक्त एव च । कपापश्चेति पदकोपं
 रसानां संग्रहः स्मृतः—’ इति । वीर्यं द्रव्यकर्तृके कर्माणे करण-
 भूतो द्रव्यगुणः, तच्चाष्टविधं, यदाह चरकः,—‘तीक्ष्णं रुक्षं छद्गु
 स्निग्धं मृदुष्णं गुरुशीतलम् । वीर्यमष्टविधं केचित् केचिद्विषमा-
 श्रिताः ॥ शीतोष्णमिति वीर्यं तु क्रियते येन या क्रिया ।
 नावीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वा वीर्यकृता हि सा’-इति ।
 रसस्य साधकत्वात् विपाकस्य साधकतरत्वाच्च करणत्वं,
 साधकतमं हि करणम् । वीर्यं च साधकतमं,
 ‘रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान् व्यपोहति । बलसाम्ये
 रसादीनामिति नैसर्गिकं बलं’-इति वचनात् । यत्र प्रतिकूले
 तद्रूपमर्दे न यस्य करणत्वं तत्रानुकूलेपि तस्यैव इतरस्य सहा-
 यमाश्रत्वम् । प्रभावस्य त्वसाध्यकरणद्रव्यलक्षणातिरिक्तलक्षण-
 त्वाच्च गुणत्वम् । यचूक्तं—‘किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन चा-

परम् । गुणान्तरेण धीरेण मभाषेन च किञ्चन ॥ यद्यदभ्ये-
 रसादीनां घलनत्वेन वर्तते । अभिभूयेतरास्तस्य कारणत्वं
 प्रपद्येते' इति । तदौषाधिकव्यवस्थाय, स्वाभाविकबलस्य
 "रसे विपाकस्तौ धीरे मभावंस्तान् व्यपोहति—" इत्यादिनो-
 क्तत्वात् । औषाधिकेन घलेन द्रव्यकर्तुके कर्मणि न गुणान्तरस्य
 वर्तृत्वं; सत्र घुपाधिः कर्ता, गुणान्तरस्य तु स्थूलसूत्रमादेः
 शुक्लकृष्णादिषु मयोजकत्वादविवक्षेति रसवीर्यविपाका-
 र्थ्यगुणप्रयथादीनां मतम् । विपाकः सर्वद्रव्यसाधारणाहारपाक-
 प्रयान्तरपाकजन्मा रसः, स च त्रिविधः । यद्वाह वाग्भटः,—
 'जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम् । रसानां परिणामान्ते स
 विपाक इति स्मृतः ॥ त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्ग्लकटुकात्मकः'
 इति । तत्र 'कटुग्ललवणं पित्तं, स्वाद्ग्ललवणः कफः । कपाय-
 तिक्तकटुको वायुर्दृष्टोऽनुमानतः ॥ पित्तगुणं लघु स्निग्ध तीक्ष्णं, वायु-
 र्दृष्टो लघुः । रूक्षस्तीक्ष्णः, कफः शीतो गुरुः स्निग्धो मृदुर्मतः ॥
 कफापित्तानिलाः पाके स्वाद्ग्लकटुकाः क्रमात्' इति दोषाणां
 रसवीर्यविपाकाः । तस्माद्यद्वातलं तद्वातेन रसवीर्यविपाकैः समानं,
 यद्वातमं वद्विपरीतमिति निर्णेतुं शक्यम् । ननु 'यस्माद्दृष्टो यवः
 स्वादुर्गुरुर्प्यनिलमदः । दीपने शीतमऽप्याज्यं वसोष्णाप्यग्नि-
 सादनी ॥ कटुर्विपाके पित्तघ्नो मुद्गो मापस्तु पित्तलः । स्वादु-
 पाकोपि चलकुर स्निग्धोष्णं गुरु फाणिनम् ॥ रसे स्वादी यथा
 यद्वाततोऽप्येषापि दृश्यते । वातलं कफापित्तघ्नमम्लमप्याप्तकं फलम् ॥
 क्वरते दपि गुर्वेष वन्दिह पारेवतं ननु । कपित्थं दाडिमं चाम्लं
 ग्राहि नामलकीफलम् ॥ कपाया ग्राहिणी शीता घातकी न
 हरीतकी । .....इन्ती रसाद्यैस्तुल्यापि चित्रकस्य विरेचिनी ॥
 मधुस्य च मृतीका पृथं हीरस्य दीपनम् ॥ कटुः पाके रसे स्नि-
 ग्धो गुरुश्च कफघातजित् । लघुनो घातकफकृष्व तैरेव पद्मणैः ॥

पियो विरुद्धान् वातादीन् लोहिताद्या जयन्ति भवत् । कुंभन्धि
यवकायाश्च तत्प्रभावविजृम्भितम् ॥ ..... रसेन वर्त्येण गुणैश्च
कर्म द्रव्यं विपाकेन च यद्विदध्यात् ॥ सधोऽन्यथा तत्कुण्डे
प्रभावाद्देतुर्यतस्तत्र न गोचरोऽस्ति-’ इत्यष्टाङ्गसंग्रहोक्तरीत्या
व्याभिचारदर्शनादसदनुमानमिति चेत् ? अन्यत्रापि तुल्यम् । तत्र
द्रव्यशक्तिशब्दोपपत्तिरिति चेत् ? अप्रापि रसादयः शब्दोपात्ताः
‘स्वाद्वृद्धं नारङ्गं’ ‘स्वादु पारेवत्’ ‘अम्लं लकुच’ इत्यादि
व्यावर्तकत्वेनोपादानात् प्रतिज्ञाहानिः । न सर्वेषां न सर्वत्रेदि
चेत् ? तत्रापि समानम् । किञ्च तुल्येऽप्यसमग्राभिधानेऽनुमानानैक्य-
न्तिकत्वे वा अन्यग्रन्थे यदर्थः प्रयासः सा द्रव्यशक्तिरेव निर्गता,
रसादयस्त्वसत्प्रायिकाः, वा क्षतिरित्यलमतिवादेन । एतेन दी-
पनत्वाद्यनुक्तिदोषोपि निरस्त इति ॥१॥

ये यत्रोक्ता गुणा द्रव्ये ते तस्यावयवेष्वपि ॥

भेदेष्वपि विकारेष्वप्यपवादाहते मताः ॥ ४ ॥

इह वक्ष्यमाणगुणाः प्रसिद्धाविकृतावयवविमात्रपर्यवसायिनो
मांभूवन्नित्यतिदेशं करोति-ये इत्यादि । यत्र द्रव्ये मोदक्याऽदौ
त्रे गुणाः वातमत्त्रादयः उक्तास्ते न केवलं तस्मिन्पिबिनि
समस्त उपयुक्ते भवन्ति, अपितु तस्यावयवेष्वपि मूलत्वकू-
पत्रगुणाफलादिष्वपि; तथा न केवलं प्रथमप्रतीते माकूपसिद्धे
वा तस्मिन्, अपितु तस्य भेदेष्वणुमहदीर्घ-दृश्यन्वेतरकपीत
पुष्पादिष्वपि, तथा न केवलं तस्मिन्विकृते, अपि तु तस्य
विकारेषु स्नेहलेहकायक्त्वादिष्वपि, ते गुणाः अपवादाहते
मताः । अपवादाः बाधकं, सूत्रात्रोपदिश्यते, नप्रतिदेशेन बाधते
यथा कफघ्न्या अपि बदर्याः फलं वातघ्नं, पित्तश्लेष्मलेषूपदेशान्न
ककमं; वातश्लेष्मलपित्तोदासीनस्यापि पलाण्डोः वातपित्तश्ले-

प्लेपुपदेशान् पित्तोदासीनत्वं; वातपित्तमश्लेष्मस्यापीशुरसस्य वि-
 कारः सितोपला वातपित्तमश्लेष्मोदासीनेपुपदेशान् श्लेष्मला । एवं
 सत्यवयवावयविनोस्तालफलतालवृक्षयोः वातपित्तमश्लेष्मेलपु,
 सामान्यविशेषयोः काञ्जिकसौवीरयोः कफवातपित्तलेपु, मकु-
 तिविकारयोः सूप्यसूप्यमस्ययोः कफपित्तमयातलेपु यद्वचनं,
 तदितरेभ्योऽवयवविशेषविकारेभ्योऽतिशयार्थं, एवं सर्वत्र
 न्यायसिद्धिः ॥ ४ ॥

वातलं चरको ब्रूते वातघ्नं वष्टि सुश्रुतः ॥

खारणादिर्वदत्यन्यदित्युक्तेरत्र निर्णयः ॥ ५ ॥

इह परस्परविरुद्धानां चरकादिवाक्यानां तटीकाकारहरि-
 द्नादिकृतामेकवाक्यतां विचार्य निर्णायो द्रव्यगुण उक्त इत्याह-
 व्रातलमित्यादि । कचिच्चरकोक्तादन्यत् कचिद् सुश्रुतोक्तात्
 कचिदुभाभ्यां; अन्यच्छब्दो विपरितवाची, चरकसुश्रुतयोः च-
 रकखारणाद्योः चरकसुश्रुतखारणादीनां च परस्परविरुद्धानां
 द्रव्यशक्तिविषयाणामुक्तीनामत्र ग्रन्थे निर्णयो निर्णोत्तार्थवचन-
 म् । तत्रु पथाश्रुतमतानुवाद इत्यर्थः । यथा चरकेण मधु
 घातलमुक्तं, “वातलं गुरु शीतं च रक्तपित्तकफापहम् । संघातृ
 च्छेदनं रूक्षं कषायं मधुरं मधु-” इति । सुश्रुतेन तु
 घातलमुक्तं,— “मधु तु मधुरं कषायानुरसं शीतलं रूक्षं
 अग्निदीपनं वर्ण्यं स्वयं लघु सुकुमारं लेखनं हृद्यं वाजी-
 करणं संधानं रोपणं चक्षुष्यं प्रसादनं सूक्ष्ममार्गानुसारि पित्तश्ले-
 ष्ममेदोमेहाहिक्वाश्वासातिसारच्छार्दितृष्णामूर्छाविषमशमनं हादि
 त्रिदोषशमनं तत्रु लघुत्वात् कफघ्नं पैच्छिरयान्माधुर्यात्
 कषायमावाञ्च वातपित्तघ्नं-” इति । तत्रात्र ग्रन्थे कफपित्तघ्नवातो-

दासीनमप्ये पठितम् । ननु मधुनो वातोदासीनत्वे किं मूढं ?
 परस्परविरोधपरिहारेण व्याख्यायमाने चरकसुश्रुतवाक्ये एव
 वातोदासीनत्वे सङ्गीक्रियमाणे तत्तदुपाधिषडाद्वातलवातमत्वे
 मधुन्युपपद्येते, तेन विषयभेदाच्चरकसुश्रुतवाक्ये न विरुध्यते,
 वातलत्वे सङ्गीक्रियमाणे वातलोपहितस्य परस्परशक्तिमतिबन्धा-
 द्वातोदासीनत्वमेव स्यान्नतु वातलत्वं, ततश्च सुश्रुतवाक्येन विरो-
 धस्तद्दृश्य एवावातलत्वाभिभवाद्वातमत्वं स्यादिति चेत् न, अभि-
 मवे प्रमाणाभावात् । सुश्रुतोक्तवातमत्त्वस्यान्ययानुपपत्तिरेव प्रमा-
 णमिति चेत् ? न, तस्योक्तरीत्याप्युपपत्तेः । उक्तरीतावापि वा-
 तोदासीनत्वाभिभवाङ्गीकारात् विशेष इति चेत् ? न, औदा-
 सिन्यस्य अमनत्वकोपकत्वाभावरूपत्वेनाप्रतिबन्धत्वं दृश्यते,
 अभावमुत्तेन तत्र तत्र तस्य तस्योक्तेः । यथा 'पलाण्डुः कफ-
 करोति नो पित्तं, इति, 'तैलं कफकृन्न च' इत्यादि । तेन वातो-
 दासीने मधुनि निष्प्रतिबन्ध उपाधिर्वापारो, वातले तु
 सप्रतिबन्ध इति महान् विशेषः । निष्प्रतिबन्ध उपाधिर्वापारे
 वातलोपहितस्य मधुनो वातलत्वे न्यायसिद्धे वचनवैयर्थ्यमि-
 ति चेत् ? न, असिद्धे औदासीन्ये न्यायमवृत्तिरिति । इह तु
 तस्मादेव वचनात् न्यायसहकृतादौदासीन्यसिद्धिः । किञ्च वात-
 लत्वं वातमत्वमप्यङ्गीकर्तुं शक्यमित्येव निर्णय एव । तस्मा-
 द्दुर्द्धं मधुवातोदासीनमित्यभिहितम् । उपाधिभेदाद्वातलं वातमं
 चेत्युचितम् । उपाध्यथ मात्रादयः । तथा चाष्टाङ्गसंग्रहे,—“मात्रा-
 योगक्रियादेशकालावस्थादिभेदतः । ततस्ततो यतो दृष्टास्ते ते
 भावास्तथा तथा”—इति । नच मात्रादेशकालावस्थावियुक्त-
 द्रव्यस्यासंभवाच्छुद्धगुणोक्तिरनुपयुक्ता, शुद्धगुणानुसारेण गुणा-

विकृतो विज्ञेयः । तथा हीनमात्रया तिकादिभिर्वा युतं कुरमा-
 पादिना संस्कृतं वा जाङ्गलदेशे घृदे वा देहे वर्षासु वाकाले
 जीर्णताया वाऽवस्थायामनुपयुक्तं वातौदासीनं न वातं न वा
 वात शक्ति, उपाध्यन्तरसहकृतं तु हन्ति । एवमन्यत्राप्युक्तम् । तस्मा-
 त्सपूलमेव मधुनो वातोदासीनत्वम् । अत एव खारणादिनापि
 वातमं न प्रोक्तं; तथा च तद्वाक्ये 'कषायानुरसं रुक्षं क्षीतं स्वादु
 गुणाधिकम् । लेखनं भग्नसंघातृ छेदनं विशदं गुरु ॥ दाहवृष्णा-
 विषच्छर्दिरकपित्तकफापहम् । संग्राहि मवरं वृष्यं मासिकं मवरं
 मधु'--इति, ये तु सुश्रुतवाक्ये 'त्रिदोषशमनं वातपित्तमं' इति च वायोः
 सहनिर्देशात् 'पित्तश्लेष्ममेदोमेह' इति कफापित्तयोः पृथग्नैर्देशात्सं-
 स्पृष्टवातविषयं सुश्रुतवाक्यमसंसृष्टवातविषयं चरकवाक्यमित्याहुः,
 ते न सुश्रुताचार्यामिमांसात् विदुः । यो ह्ययं त्रिदोषशमनमिति
 सहनिर्देशः स छाद्यार्थः, यस्तु वातपित्तममिति च स माधुर्यस्य
 हेतोर्मध्ये पठितस्योभयप्रयोजनार्थः, 'पैच्छित्स्यान्माधुर्यात्क्रं-
 माद्वातपित्तमं' इति, 'माधुर्यात् कषायभावाच्च क्रमाद्वात विम'
 इति । जेज्जटोप्याह, 'पैच्छित्स्यात्सौकुमार्योद्वातमं, उष्णत्वात् कषाय-
 भावाच्च कफमं, माधुर्यशैत्यादिभिः पित्तहर' इति त्रिदोषशमनं;
 द्रव्यमभावाच्च द्रव्ये परतन्त्रा हि प्रभाववशवर्तिनो गुणादयः । यस्तु
 कफापित्तयोः पृथग् निर्देशः स मेहादिविशेषणार्थः, कफपित्तजाने-
 ष मेहादीन् हन्ति न वातजानिति । हेतुप्रत्यनीकत्वादन्यदेव
 व्याधिप्रत्यनीकत्वमिति वातप्रत्येपि न वातजमेहादिप्रत्येव । किंच
 योगवाही वायुरिति कफपित्तप्रत्यादेव संसृष्टवातप्रत्ये सिद्धेऽस्य
 तत्परत्ये चचनपैयर्थ्यः पठ्यते हि तत्र तत्र योगवाहित्वं वायो,
 'श्रीष्मे प्रायो मरुत्पित्ते वसन्ते कफमारुतौ । वायोस्तु योगवाहित्वात्

वातपित्तेषु शारदि' इति । 'पषने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् ।
 द्राहः पित्तयुते' इत्यादि । यत्तु सौद्रादीनां वातलक्षं दृष्ट्वा ताद्वि-
 षयं चरकवाक्यं, इतरविषयं सुश्रुतवाक्यमित्याहुः, ते हि शास्त्र-
 तेष्वं न विदुः । न ह्येते मधुसामान्यस्य गुणाः, किं तु माक्षिका-
 ख्यस्य मधुविशेषस्य, खारणादिना स्पष्टीकृतत्वात्, सामान्य-
 स्य विशेषणोऽपसंहारात् । तस्मात्पूर्वैव विषयव्यवस्था, एतेन
 गौरवलाघवविरोधो निरस्तः । तथा चरकेण वेत्राग्रं वातले
 पठितं "मद्भूकपर्णी वेत्राग्रं कुचैला वनतिक्तकम् । कर्कोटकावल्गु-
 जिकं पटोले शकुलादनी ॥ धृषपत्राणि शार्दिष्टा केदुकं सकटि-
 ह्यकम् । नाडी कलायगोजिह्वा वार्ताकं तिलपर्णिका ॥ कुलकं
 कर्कशं चैषं शाकं पर्पटकं तथा । कफपित्तहरं तिक्तं वाक्कलं
 कटु पच्यते"—इति । खारणादिना त्रिदोषमेषु पठितं 'चञ्चुर्मसुरि-
 का पाठा वेत्राग्रं मुनिपणकम् । पत्रशाकं च संग्राहि दोषप्रयहितं
 लघु'—इति । तदप्यत्र मधुवर्णिनीय पठितम् । अतएव सुश्रुतेन
 कफपित्तमेषोक्तं ' आटरूपकवेत्राग्रगुद्दीनिम्बपर्पटा । कि-
 रावतिक्तसहितास्तिक्ताः पित्तकफापहाः'—इति । हरिचन्द्रोप्याह,-
 "सर्वं तिक्तं वातलमवृष्यमन्यत्र वेत्राग्रपटोलयोः" इति । तथा
 सुश्रुते षण्णपर्ण्यादीनि तृणधान्यानि पित्तलान्युक्तानि 'कोरदूपनी-
 वारश्यामाकसंतनुवरकोदालमिषुमधूलिकानन्दीमुलीकुठविन्द
 फगयेधुकशरचरकतोदपर्णीमुकुन्दचेणुपत्रमभृतयस्तृणधान्यविशेषाः
 घृणाः कपाया मधुरा रूक्षा कटुविपाकिनः श्लेष्मदाः बहुनिष्य-
 न्दा वातपित्तप्रकोपनाः'— इति । खारणादिना पित्तप्रान्युक्तानि
 'श्यामाकहस्तिश्यामाकनीवाराणि म्रियद्भवः । मवेधुकातोदपर्णी
 नाडीगर्भातकोद्रवाः ॥ प्रशान्तिकाभ्रःश्यामाको लोहिताः कोर-
 दूपकाः । चरका घूर्णपादाश्च कुम्भीका सकुकूदकाः ॥ कपाया मधुरा

ब्रह्मा रक्तपित्तकफापहाः । अपृष्या लघवः शीताः श्लेदमा वात-
 कोपनाः—इत्यादि । तान्यप्यत्र मधुवभिर्णाय कफमवातलपित्तादो-
 सीनान्युक्तानि । अतएव चरकेण कोरदूपश्यामाकावादौ
 पृथगुक्त्वा तत्सदृशान्युक्तानि 'सकोरदूपः श्यामाकः कषायमधुरो
 लघुः । वातलः कफपित्तमः शीतः संग्राहि शोषणः ॥ हस्तिश्यामाक-
 नीवारतोदपर्णीगवेधुकाः । प्रशान्तिकाम्भःश्यामाको लोहित्याशु-
 मियङ्गवङ्गः । मुकुन्दो क्षिण्टी गमुंटी चारुकवरकास्तया । शिविरोत्क-
 टजूर्णाहा श्यामाकसदृशाः गुणैः' इति । सदृशगुणत्वाद्भूतगुणत्वं,
 उपमेयं क्षुपमानतोऽपकृष्टं भवति । तेन श्यामाकः पित्तं हन्ति,
 हस्तिश्यामाकादयस्तु हन्तुमसमर्था इत्यर्थः । कफवातपौरुष्येभ्यं
 असंग इति चेत्? न, तन्त्रान्तरे वातलत्वकफमत्वयोरुपदेशात्,
 उपदेशो ह्यतिदेशाद्दली । एतेनौष्यशैत्याविरोधोऽप्यपास्तः । तथा
 चरकेण पटोलफलं वातमशुक्तं 'मण्डूकपर्णी' इत्यादि, सुश्रुतेन वातो-
 दासीनशुक्तं 'कफपित्तहरं वृष्यमुष्णं तिक्तमवातलम् । पटोलं कटुकं
 पाके वृष्यं रोचनदीपनं—' इति, खारणादिना तु वातमशुक्तं
 'सस्नेहोष्णं लघु स्वादु पाके दोषानुलोमनम् । उष्णं तिक्तं त्रिदो-
 षमं शाकं निम्बपटोलयोः—' इति । 'पटोलनिम्बं वातमं तिक्तमन्यत्तु
 वातलं'—इति । तच्चात्र खारणादिमतमहीकृत्य त्रिदोषभेदेषु पठितं;
 चरकोक्तस्य हि वातलमित्यस्य कुचैलादिभिरन्वेयन सार्थक्यं,
 पटोलस्य च कफपित्तहादिभिः । अतएव हरिचन्द्रजेज्जटादयणीका-
 कारा अपोधृत्य व्यक्तिरेकेण गुणानाहुः । न च सुश्रुतोक्तस्यावात-
 लमिति शब्दस्य वातममित्यर्थः, विरुद्धार्थत्वात् । यद्यपि वातो-
 दासीनत्ववातमत्वयोः सहानवस्थानलक्षणविरोधोऽस्त्येव, तथापि
 तन्त्रान्तरविरोधमयात्तन्नात्र व्याख्येयम् । अथवा अवातलशब्देन
 वातकरणाभाव उच्यते, स च वातभेदोऽप्यस्तित्वाविरोधः । अतएव

वाग्भटः,—‘वित्तं कठु च भूयिष्टमवृष्यं वातकोपनम् । ऋतेऽमृतापटो-
 छाभ्यां शुण्ठीकृष्णारसोनेतः’—इति । माधवकारोपि,—‘पटोलपत्रं
 पिसमं बल्ली तस्य कफापहा । फलं त्रिदोषशमनं मूलं चास्त्र-
 विरेचनं’—इति । कटुस्वादपाकयो रसवदविरोधः । एवमन्येपि
 विरोधाः शास्त्रसहितेन तर्केण परिहरणीयाः । चरकादीनां त्रया-
 णामेवोपादानमेतन्मणीततन्त्राणां प्रमाणत्वात् संपूर्णत्वाद विच्छि-
 ऋसंप्रदायत्वादभियुक्तैर्व्याख्यातत्वाच्च । अतएव तद्विरुद्धाना-
 मन्येषामप्रामाण्यमेव, यथा ‘फलं तु पित्तलं तालं सरं’ इति वाग्भट-
 वाक्यस्य ‘फलं स्वादु रसे तेषां तालजं गुरु पित्तकृद’ इति
 सुश्रुतवाक्यविरोधात्; न चान्यन्मूलं, खारणादिरयम्याह,—
 ‘पनसं नारिकेलं च तालसस्यं च तर्पणम् । स्वादु शीतं गुरु स्निग्धं
 वृणं कफशुकलम्’—इति । चरकोपि—‘तालसस्थानि सिद्धानि
 नारिकेलफलानि च । वृणस्निग्धीतानि बल्यानि मधुराणि च’
 इति । एतद्विपरणे वाग्भटोपि ‘तालसस्थानि तालफलानि, सि-
 द्धानि पकानि, मधुरस्निग्धशीतत्वेन वातपित्तहरत्वे कफकृत्वं
 च मन्तव्यं’ इति । किंच रस इत्यत्र रसमिति हृदित्यत्र कृदित्य-
 न्यया प्रहीतु सुश्रुतवाक्यमेवात्र मूलं संभाव्यते । अतएवात्र
 तालफलं वातपित्तमश्लेष्मलेषु पठितमिति ॥ ५ ॥

वातघ्नमेव यद्द्रव्यं तद्वातं हन्ति केवलम् ॥

सान्यं च केवलावन्यौ न हन्ति न करोति च ॥६॥

वातघ्नमन्यजननं द्रव्यं यद्धन्ति तच्चलम् ॥

केवलं केवलौ सान्यावन्यो वर्धयते मलौ ॥ ७ ॥

वातघ्नमन्योदासीनं यत्तच्छुद्धानिलापहम् ॥

शुद्धौ सान्यौ न हन्त्यन्यौ न करोतीति सर्वतः ॥८॥

घाते पित्ते कफे वातपित्ते वातकफे क्रमात् ॥

कफपित्ते त्रिषु हिता वर्गाः सप्ताहितोऽष्टमः ॥ ९ ॥

अथ वातमादिसप्तपञ्चाशद्भेदान् व्यनक्ति—वातमभेदेत्यादि ।
 एवकारः पिच्छादिषुदासार्यः । अन्यशब्देन पित्तकफौ उपसृष्टौ
 समातौ च । चक्षुः वायुश्च । शुद्धः केवलः । तत्र यत्केवलं सपित्तं
 सकफं सपित्तकफं वा वातं हन्ति, केवलं पित्तं कफं पित्तकफं
 वा न हन्ति नापि करोति, तद्वातमम् । यत्केवलं वातं हन्ति,
 केवलं सवातं वा पित्तं करोति, तद्वातमपित्तमम् । एवं वातमच्छेप्यमम्,
 वातमपित्तच्छेप्यमं च । यत्केवलं वातं हन्ति केवलं सवातं वा पित्तं न
 हन्ति न करोति तद्वातमपित्तोदासीनम् । एवं वातमच्छेप्योदासीनं
 वातमपित्तच्छेप्योदासीनं, वातमच्छेप्यमपित्तोदासीनं, वातमपि-
 त्तलच्छेप्योदासीनं च, एते नय वातमभेदाः, एवं पित्तमच्छेप्यमयोः ।
 वातपित्तमं, वातपित्तमच्छेप्यमं, वातपित्तमच्छेप्योदासीनं चै-
 त्रयो वातपित्तमभेदाः । एवं वातच्छेप्यमपित्तच्छेप्यमयोः । दन्ते
 पाममेक, दोषत्रयोदासीनमेकमेवमेकादश । सपित्तं सकफं सपि-
 त्तकफं वा वातं करोति, केवलं पित्तं कफं पित्तकफं वा न
 हन्ति न करोति तद्वातमम् । यत्केवलं वातं करोति केवलं
 सवातं वा पित्तं न करोति न हन्ति तद्वातमपित्तोदासीनम् ।
 एवं वातलच्छेप्योदासीनं, वातलपित्तच्छेप्योदासीनं च ।
 एवं चत्वारो वातलभेदाः । एवं पित्तलच्छेप्यमयोः । वातपित्तं
 वातपित्तलच्छेप्योदासीनं चेति द्वौ वातपित्तलभेदौ । एवं वातल-
 च्छेप्यमपित्तच्छेप्यमयोः । दोषलमेकम् । पूर्वमेते सप्तपञ्चाशद्द्रव्य-
 भेदाः । सपित्तघाते वातप्राधान्यं, वातपित्ते तूष्यप्राधान्यं वाच्य-
 मित्यसद्गुरः । प्राधान्यं चाधिकत्वस्वस्थानस्यत्वाविरोधकत्वा-
 दिभिः । वातपित्तलाकार्यच्छेप्यमलादयस्तरतमभेदाः । वातमपित्तच्छे-

प्ललाघन्तभूतत्वादनन्तत्वाच्च न गणिताः । यत्र द्रव्ये यो दृष्टः

१ द्रव्याणां सप्तपञ्चाशद्भेदाः अनुक्रमेण लिखन्ते । यथा—

१ वातघ्नम् ।	३० वातपित्तघ्नश्लेष्मोदासीनम् ।
२ वातघ्नपित्तलम् ।	३१ वातश्लेष्मघ्नम् ।
३ वातघ्नश्लेष्मलम् ।	३२ वातश्लेष्मघ्नपित्तलम् ।
४ वातघ्नपित्तश्लेष्मलम् ।	३३ वातश्लेष्मघ्नपित्तोदासीनम् ।
५ वातघ्नपित्तोदासीनम् ।	३४ पित्तश्लेष्मघ्नम् ।
६ वातघ्नश्लेष्मोदासीनम् ।	३५ पित्तश्लेष्मघ्नवातलम् ।
७ वातघ्नपित्तश्लेष्मोदासीनम् ।	३६ पित्तश्लेष्मघ्नवातोदासीनम् ।
८ वातघ्नपित्तलश्लेष्मोदासीनम् ।	३७ दोषत्रयघ्नम् ।
९ वातघ्नश्लेष्मलपित्तोदासीनम् ।	३८ दोषत्रयोदासीनम् ।
१० पित्तघ्नम् ।	३९ वातलम् ।
११ पित्तघ्नवातलम् ।	४० वातलपित्तोदासीनम् ।
१२ पित्तघ्नश्लेष्मलम् ।	४१ वातलश्लेष्मोदासीनम् ।
१३ पित्तघ्नवातश्लेष्मलम् ।	४२ वातलपित्तश्लेष्मोदासीनम् ।
१४ पित्तघ्नवातोदासीनम् ।	४३ पित्तलम् ।
१५ पित्तघ्नश्लेष्मोदासीनम् ।	४४ पित्तलवातोदासीनम् ।
१६ पित्तघ्नवातश्लेष्मोदासीनम् ।	४५ पित्तलश्लेष्मोदासीनम् ।
१७ पित्तघ्नवातलश्लेष्मोदासीनम् ।	४६ पित्तलवातश्लेष्मोदासीनम् ।
१८ पित्तघ्नश्लेष्मलवातोदासीनम् ।	४७ श्लेष्मलम् ।
१९ श्लेष्मघ्नम् ।	४८ श्लेष्मलवातोदासीनम् ।
२० श्लेष्मघ्नवातलम् ।	४९ श्लेष्मलपित्तोदासीनम् ।
२१ श्लेष्मघ्नपित्तलम् ।	५० श्लेष्मलवातपित्तोदासीनम् ।
२२ श्लेष्मघ्नवातपित्तलम् ।	५१ वातपित्तलम् ।
२३ श्लेष्मघ्नवातोदासीनम् ।	५२ वातपित्तलश्लेष्मोदासीनम् ।
२४ श्लेष्मघ्नपित्तोदासीनम् ।	५३ वातलश्लेष्मलम् ।
२५ श्लेष्मघ्नवातपित्तोदासीनम् ।	५४ वातपित्तलश्लेष्मोदासीनम् ।
२६ श्लेष्मघ्नवातलपित्तोदासीनम् ।	५५ पित्तश्लेष्मलम् ।
२७ श्लेष्मघ्नपित्तलवातोदासीनम् ।	५६ पित्तश्लेष्मवातोदासीनम् ।
२८ वातपित्तघ्नम् ।	५७ त्रिदोषलम् ।
२९ वातपित्तघ्नश्लेष्मलम् ।	

स तत्रोक्त एव । यथा 'वातघ्नी पिप्पला चाल्पफफा चाप्याक्षि-
की सुरा' इति । अथ प्रकरणबृद्धयर्थं वर्गानुपदिशति । त्रिषु यात-
पिप्पलकफेषु हिताः, वातादिषु प्रकृषितेषु सत्सु सेव्यमानं यत्र
स्वास्थ्यं करोति तद्धितं द्रव्यं, तत्प्रकाशनाद्वर्गा अपि हिताः,
एवमष्टमोऽहितः, इत्यष्टयर्गोऽयं सिद्धमन्त्रः ॥ ६-९ ॥

इति योपदेशोये सिद्धमन्त्रप्रकाशे नवश्लोकी ।

वातघ्नं मोदकी तिन्दुः कार्पासी कोकिलाक्षकः ।
बेळन्तरो ग्रन्थिपर्णी मुसली स्थलपद्मिनी ॥ १० ॥
बिल्वपर्णी बिल्वपत्रमैरावत्युत्तमारणी ॥
रुवोः फलं च स्वाद्मूलं नारङ्गं सगुडं दधि ॥ १ ॥
रसाला रससं मांसं मन्यः स्नेहगुडाम्लयुक् ॥

मोदकी गुडमञ्जरी । तिन्दुर्वोरका । कार्पास्याच्छदनफला ।
कोकिलाक्षक इक्षुरक्षु । बेळन्तरो वीरतरु । ग्रन्थिपर्णी गन्ध-
द्रव्यविशेषः । मुसली तालमूलिका । स्थलपद्मिनी स्थलकमलिनी ।
बिल्वपर्णी शाकविशेषः । बिल्वपत्रमसिद्धम् । ऐरावती गोधा-
वती । उत्तमारणी करम्भा । रुवो फलमेरुवृक्षस्य । स्वाद्मूलं नारङ्गं
मधुराम्लरस नारङ्गफलम् । सगुडं गुडमिश्रम् । रसाला शिखरि-
णी तल्लक्षणं तु, 'अर्धोदकं त्वचिरपर्युषितस्य दध्नः खण्डस्य षोड-
शं पलानि शशिप्रमस्य । सर्पिः पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्षं
शुण्ठ्याः पलार्धमपि चार्धपलं चतुर्णाम् ॥ इत्युक्ते पठे ललनपा
मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरवाससुरभीकृतभाण्डसंस्था । एषा हृकोवर-
कृता सुरभी रसाला या स्वादिता भगवता पुषपोत्तमेन' इति ।
सरसं मांसं रसमनुषृत्य पक्वं मांसम् । मन्यः स्नेहगुडाम्लयुक् स्ने-
हगुडाम्लैर्मिलितैर्युक्तो मन्यः । स्नेहो घृतादि, अम्लो दाहिम-

सारादिः । मन्थः सुश्रुतोक्तः, 'सक्तवः सर्पिषाऽम्यक्ता शीत-
धारिपरिप्लुताः । नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्थ इत्यभिधीयते " ।
एतदसर्वं घातप्रमिति ॥ १० ॥ ११ ॥—

वातघ्नपित्तलं भक्ष्यस्तैलसिद्धोऽम्लगोरसः ॥१२॥

भक्ष्यस्तैलसिद्धस्तैलपक्वो भक्ष्यः पूरीकादिः, अम्लगोरसो
अम्लं तक्रं, एतद्व्यं घातघ्नपित्तलम् ॥ १२ ॥

वातघ्नं श्लेष्मलं चास्थिशृङ्खला शतपोरकः ॥

स्वादु परिवतं वेसवारकः पृथुकस्तथा ॥ १३ ॥

भक्ष्याः फलगुडस्नेहतिलफाणितमांसजाः ॥

क्षीरसारः किलाटो विध्यन्दपीयूषमोरणाः ॥१४॥

कूर्ची खलः काम्बलिको दधिको मधुरं दधि ॥

अस्थिशृङ्खला यज्जप्रोक्ता । शतपोरकः इक्षुविशेषः । स्वादु
पारेषत तद्विधिधम् । तथादि,—“पारेषतं मधुरमम्लमिति द्विधा
स्यात् । स्यात्सिन्दुकाकृतिफलं लघुपाण्डुपुष्पम् । नीलच्छदादि
गदितं ॥ परिषतारुषं तत्पुष्कराश्रमसमीपवने प्रसिद्धम्—” इति ।
वेसवारकः सुश्रुतोक्तः, “मांसं निरस्थि मुस्विश्रं पुनर्दृषदि
पेषितम् । पिप्पलीशुण्ठिमरिचगुडसर्पिःसमान्वितम् ॥ एकमध्यपाचितं
सम्यक् वेसवार इति स्मृतः—” इति । पृथुका पृष्टस्याहतस्य शाल्या-
वेस्तण्डुलाः । फलत्रा भक्ष्या पिपालयज्जादिकृताः । गुडना
गुडगर्भाः । स्नेहजाः स्नेहपक्वाः । तिलजास्तिलगर्भा । फाणितजाः
फाणितगर्भाः । मांसजाः मांसकृताः । क्षीरसारकिलाटपीयूषमो-
रणकूर्चः क्षीरधिकाराः । तत्र क्षीरसारः प्रसिद्धः, “गोरसज्य-
शसंपुक्तं क्षीरं घन्दिप्रैषापनात् । घनीभूतं किलाटं स्यात्,
स्मृतस्तेन्यस्तु मोरणः—” इति किलाटो मोरणश्च । पीयूषमेदो-
मोरण इत्यप्ये । अर्षिषा “क्षीरं सद्यः प्रमूर्तायाः पीयूषो भालर्न-

वनम् । सप्तराशात्पर क्षीरयमसर्भं च मोरणः ” इत्युक्तः ।
 “दध्ना सह पय पक्वं यत्तत् स्यादधिकूर्धिका । सक्रेण तक्रकूर्-
 चीका सस्विण्डस्तु किलाटक् ” इति द्विधा कूर्धिका । विष्यन्दो
 “ घृतभ्रष्टास्तु षण्डुला ” इति जेज्जट, सत्कृत पायसमित्यन्ये ।
 “ आम गोधूमज चूर्ण सर्पि क्षीरसमन्वितम् । नातिद्रव नातिघन
 विष्यन्दो नाम नामतः ” इत्यपरे । सूयशास्त्रे तु,—“ दधिक्षीरे
 सपे कृत्वा त्वर्धभागावशोपिते । व्यापेद्रक्तशालीनां तण्डुला-
 स्तिलसयुतान् ॥ पियालपनसार्षीनां बीजमुष्टिं समावपेत् ॥ क्षीरं
 सुख्य घृत चाश शर्करां तु महागुणाम् । सिद्ध त्रिकटुकोपेत कर्पू-
 रेणाधियासितम् ॥ एष विष्यन्दनो नाम स्वर्गलोकेऽपि दुर्लभ ।
 यस्मात्पद्मोऽपि हि घृत स्यन्दते सर्वतो भृशम् । तस्मात् सूयवि-
 धानं हि, विष्यन्द इति स स्मृत ” इत्युक्त । दधिक इति खलका-
 म्बलिकयोर्विशेषण, सक्रादिसिद्धव्युद्धार्यम् । सत्र खलः फलानां
 शाकानां च नि काथ । स पय तिलकत्कज स्पष्टाम्ल काम्ब-
 लिक । यदाह वाग्भट,—“ पिशितेन रसस्तत्र यूपो धान्यैः
 खल फलै । मूलैश्च तिलकत्काम्लप्राय काम्बलिक स्मृत ”—
 इति । सफलैरिति विशेषण शाकोपलक्षणपरम् । यदाह चरक,
 “ चाङ्गेर्याश्चुक्रिकायाश्च दुग्धिकायाश्च कारयेत् । खलान्दाधि-
 सुरोपेतान् घृतभ्रष्टान् ससैन्धवान्—” इति । यत्तु “ कपित्थ-
 तक्रचाङ्गेरीमरीचाजाजिषिभ्रकैः । सुपक् खलयूपोऽयं यूप काम्ब-
 लिकोऽपर ॥ दध्यम्ललवणस्नेहतिलमापसमन्वित ”—इति खल-
 यूपकाम्बलिकयूपयोस्तद्विशेषयोर्लक्षणम् । काम्बलिकोत्र काम्बलि-
 कयूप । यदाह सुश्रुत,—“ दधिमत्सम्लसिद्धस्तु एष काम्बलिकः
 स्मृत ”— इति । यच्च नलेनोक्तम्, “ तिलास्तु निस्तुपान्कुरषा
 पिष्ट्वा क्षीरे श्यहोपितान् । पटे पूतान् पचेद्दीमानार्द्रकोत्वापिते
 घृते ॥ मरीचाजाजिसाग्नेर्दुग्धास्तिलसखो भवेत् । पुनः सौवर्ध-

ऊजाजाबीजपूरकसौरभैः ॥ संयोज्य मन्थितः स्वच्छो यूपः
काम्बलिको मयेत् " इति एतदापि तिलकाम्बलिकयोस्तद्विशेषयोरे-
व कृत्तव्यम् । " दधिदादिमशाकरनेह्युक्तं व्यञ्जनं खलः " इति
जेष्ठादोक्तिरापि । विशेषेण च मधुरं दधि स्वादुरसं दधि । एत-
त्सर्वं पातहरं कफकरं च ॥ १३-१४ ॥—

वातघ्नं पित्तकफकृन्मिश्रेया गिरिपादिका ॥१५॥

फलं तु कपिकच्छूरुमाणवेत्रकरञ्जकम् ॥

वातामाभिपुकाक्षोडमुकूलकनिकोचकम् ॥१६॥

अम्लं लकुचमेलानमारुकं मृगलेण्डिकम् ॥

द्राक्षावृक्षाम्लकोशाप्रनीपाम्रातकराम्लकम् ॥१७॥

प्राचीनामलनारङ्गपारेवतपरूपकम् ॥

धिञ्चा कोलानि लवणं मापातसितिलं दधि ॥१८॥

कृशरा च वसा मज्जा मेदो मेपीपयः सुरा ॥

पोत्रीभमहिपा, मत्स्या राजीराजीवपाटलाः ॥१९॥

सुरलो निरुलो नन्दी वारलो वायुजारलः ॥

पाकमत्स्यः कृष्णमत्स्यो गोमत्स्यो मकरस्तिमिः ॥२०॥

तिमिङ्गिलमहामीनशफरीवर्मिचन्द्रकाः ॥

सहस्रदंष्ट्रः पाठीनो गर्गराः कुलिशादयः ॥२१॥

गोश्वोष्ट्रमेदपुच्छाश्वतरमेपखरादयः ॥

प्राग्याः, गुहाशयाः सिंहव्याघ्रद्वीपितरक्षवः ॥२२॥

बभ्रुश्वर्क्षशृगालोतुर्मृगेर्वारुकादयः ॥

शशभीभासकुररगृध्रचीरिलवायसाः ॥ २३ ॥

कङ्कोलूकश्येनचापधामिकामदुहादयः ।

पक्षिणः प्रसहाः, पर्णमृगा मूक्वानरौ ॥ २४ ॥

गोलाङ्गुलद्रुमशयमद्रुपूतिघसादयः ॥

श्वेतश्यामाश्चित्रपुष्टः कालकः काकुलीमृगः ॥ २५ ॥

भेकचिल्लकूर्चीकंबुप्रियकशाण्डकाः ॥

कदलीनकुलश्चावित्रीलीकृतखण्डजाहकाः ॥ २६ ॥

मार्जारजगरा ह्याखुलोपाकाद्या विलेशयाः ॥

मिश्रेया शतपुष्पाभेदः । गिरिपादिका काकाण्डोला । कपि-
कङ्कुरादि निकोचान्तं फलं; तत्र कपिकच्छूरात्मगुप्ता, वेत्रं मसिद्धं,
कङ्को नक्तमालः, शेषमुत्तरापथे मसिद्धम् । तत्रोहमाणमुकुल-
कनिकोचकानि घरणदन्त्यङ्गुलफलानीत्येके । यातामं मज्ज-
मयुरं त्रिभुवं दीर्घम् । असोटं मदनफलाभं मध्योन्नतरेखम् । अम्ल-
मिति लकुचादीनां कोलान्तानां विशेषणं, मधुरादिव्युदासार्थम् ।
तत्र लकुचं क्षुद्रपत्रसम् । एलानैरावतम् । आरुकं कार्तिकेय-
पुरे मसिद्धम् । तच्चतुर्था, —“आरुकं वीरसेनं च वीरं वीरावकं तथा ।
त्रिधा भ्राति विशेषेण तच्चतुर्विधमारुकं” — इति । मृगलेण्डकं कर्क-
टम् । द्राक्षा गोस्तनी । वृक्षाम्लं त्रिन्दिदीकम् । कोशात्रं छाक्षा-
वृक्षकलम् । नीपं राजफदम्बफलम् । स च “नीपो बृहद्बृहस्पतीपभावे
भभूतो लोफमसिद्धतरराजकदम्बनामा । प्रांशुर्मधुकतरुपत्रसमान-
पत्रः स्वाद्म्लपकफल एव सुगन्धिपुष्पः” इत्युक्तः । आम्रातमा-
न्नवाटम् । कराम्लं फरमर्दम् । माचीनामलं पानीयाम्लकम् ।
नारङ्गं नारङ्गफलम् । पालेवत्तं ध्याख्यातम् । परूपकं परूपकस्यैव
फलं, स च “धन्वनाकारहरितपत्रो ह्यण्ट्यकृतिर्भवेत् । परूपकोलश-
स्यिपुटुफलः फरसुनामकः” — इत्युक्तः । विचात्रुक्रिका । कोलाने

बदराणि, बहुवचनं बृहद्बृहत्स्वमध्यमनां फलानां ग्रहणार्थ-
 म् । लवणं पटु । मापातसितिलाः धान्यभेदाः प्रसिद्धाः ।
 दाधि प्रसिद्धम् । तच्चात्राम्लं, मधुरस्य प्रागुक्तत्वात् । कृशरा तिल-
 तण्डुलमापोऽथा क्षीरपेया । यसा मांसस्नेहः । मज्जा अस्थिभव-
 स्नेहः । मेदः प्रसिद्धम् । मेपीपय आविकं क्षीरम् । सुरा शालि-
 पिष्टकृतो मद्यविशेषः । पोत्री सूकरः । इभो हस्ती । महिपो लुलापः ।
 राज्यादि कुलिशाद्यन्ताः मत्स्याः कैश्वर्तेषु प्रसिद्धाः । तत्र राजी
 कृशदीर्घाकारः, राजीयो लेखाङ्कितः, पाटलः पाटलापुष्पाभः,
 मुरलो धेष्टिताङ्गः, निरूलो जलनिर्लीनः, नन्दीवारलः समुद्रसि-
 ङ्गाकः, वागुजारलो वागुसः । तल्लक्षणं, “ महाशकलसंयुक्त-
 कृष्णवर्णो महाशिराः । महामत्स्यः प्रसिद्धोऽसौ वागुसः स्युल,
 फण्टकः—” इति । पाकमत्स्यः पाकैरर्भकैस्सह यो विचरतिः
 गोमत्स्यमकरो प्रसिद्धौ, तिमि. शतयोजनायामः,
 तिमिङ्गिलो तिमिमक्षको महामत्स्यः, तिमिङ्गिलगिल तदुक्तं
 “ अस्ति भीनस्तिभिर्नाम शतयोजनविस्तृतः । तिमिङ्गिलगि-
 लोप्यस्ति तद्गिलोप्यस्ति राघव—” इति । शफरी सुद्रमत्स्यः
 वर्मि सर्पाकारः, चन्द्रक. संकण्टकपार्श्ववर्तुलः, सहस्रदंष्ट्रो माहा-
 मीनः, पाठीनः “रूप्यवर्णोऽसौ दीर्घः रूप्यवर्णो महाशिराः ।
 पाठीनो मत्स्यभेदः स्यादेककण्टकमञ्जरी ” इत्युक्तः, गर्गरः
 प्रसिद्धः, कुलिशो वज्राभः, आदिशब्दादन्येऽपि तज्जातीयाः ।
 राधादयः स्वराद्यन्ताः ग्राम्याः ग्रामे भवाः । तत्र गौः प्रसिद्धा,
 अश्वो घोटकः, उष्ट्रः करभः, मेदःपुच्छो डुम्बक ‘पटक’ इत्येके,
 अश्वतरो वेसवारः, मेपः मेदः, सरो गर्दभः । सिंहादयो वृका-
 द्यन्ता गुहाशयाः ‘ गुहामु शेरते ’ इति गुहाशया । तत्र सिंह-
 ष्यामी प्रसिद्धौ, द्वीपी विषय्याभः, तरसुर्भगादनः, वधुर्च्छभङ्गः,
 आ कुफुरः, प्रातः, प्रसिद्धः नृगालो जम्बुकः ओतुर्वनमार्जारः,

पाण्डिपिपो हि मार्जारः "भ्राम्यो बन्धस्तोयजश्च पक्षिमार्जारविज्जको।
 सुगन्धिवृषणश्चेति मार्जाराः पद प्रकीर्तिताः—" इति, मृगैर्वारुः
 हरिणभृक्, पृको वत्समदयः । शशमीप्रभृतयो मधुहाद्यन्ताः
 प्रसहाः पक्षिविषेपाः, प्रसह्य बलाद्भक्षयन्तीति प्रसहाः । तत्र
 शशमी शशहारिणी, भासो गृध्रविशेषः तल्लक्षणं, " भस्मवर्णः
 स्वल्पतुण्डः प्रसहो गोष्ठगोचरः । भासथारुगतिर्गृध्रविशेषः परि-
 कीर्तितः—" इति, पुररो हस्तमत्स्यग्राही, तल्लक्षणं,—“ कुररः
 कुललोऽतिवेगभागरुणामः सितवर्णमस्तकः । सलिलात्तरमानय-
 त्यसौ शकुलास्तद्धनिजातसाध्वसान् ” इति, गृमः मसिद्धः,
 चीरिल्लथिष्ठः, घायसः काकः, कङ्कः “कङ्कः स्यात्कङ्कमल्लालयो
 बाणपत्रार्हपक्षकः । लोहपृष्ठो दीर्घपादः पक्षाघः पाण्डुवर्णभाग्”-
 इत्युक्तः, डलूकः काकशत्रुः, श्येनः सञ्चाणः, चापः मसिद्धः,
 घूमिका घूम्याटः, मधुहा मसिद्धः । मूपकाद्याः पूतिघसाद्यन्ताः
 पर्णमृगाः, पर्णशब्दः शालोपलक्षणः, तत्र मृग्यन्त इति पर्णमृगाः। त-
 त्र मूपको वृक्षपर्णोन्दुरः, वानरो मर्कटः, गोलाङ्गलो घामरीविशेषः,
 हुमधयो वृक्षमर्कटः, महूर्माङ्गुयासर्पः, पूतिघसः सुगन्धिवृषणो
 मार्जारः, आदिशब्दात्पक्षमार्जारादयः । श्वेताद्याः लोपाकाद्यन्ताः
 बिलेशयाः, ' बिलेषु शेरते ' इति बिलेशयाः । श्वेतः श्वेतवर्णः,
 श्यामः श्यामवर्णः, चित्रपृष्ठो विचित्रपृष्ठः, कालकः कृष्णवर्णः, एवं
 चतुर्धा काकुलीमृग इति वाप्यचन्द्रः, पञ्चापि मृगजातय इत्येके
 मेको मण्डूकः। चिल्लकथिल्लीतको घूसरवर्णो विटालजातिः। कूर्वाका
 सक्तयः? वभ्रुर्महानकुलः। मियको मृगमियकः तल्लक्षणं “तुरङ्गपुच्छा-
 कृतिः कृष्णपुच्छः प्रान्ते स्मृतः कर्बुरितोदरोऽसौ। कृष्णो मुखे स्वादि-
 रपृष्ठभागो मृगमियोऽसौ शुनकस्तरस्यी” इति । शाण्डको गोपात्र-
 कारी । रुदली सर्पविशेषः, महाविटालसमो व्याघ्राकारो मृगविशे-
 ष इत्येके, नकुलः मसिद्धः, श्वापित गूच्यावृता सेहिकाख्या, मौ-

लीकृद्धोमशर्षणः, खण्डो गोघेरकः। तल्लक्षणम्, “कृष्णसर्पेण गो-
घायां जातः सर्पश्चतुष्पदः। स वै गोघेरको नाम तेन दष्टो न जी-
वति” इति। “जाहको गात्रसंकोचीमंडलीयो बुधैः स्मृतः”-इत्युक्तो
जाहकः, मार्जारः ग्राम्यमार्जारः, अजगरो महासर्पः, अहिः सर्पः,
आसुरहृन्दरकः, लोपाको लोमडास्यः शृगालभेदः, एतत्सर्वं या-
तमं पित्तश्लेष्मकरं च ॥ १९-२६ ॥—

वातघ्नी पित्तला चाल्पकफा चाप्याक्षकी सुरा ॥२७॥

विभीतकल्ककृताक्षिकी सुरा सा घातघ्नी पित्तकरी किंचित्
श्लेष्मकरी च ॥ २७ ॥

वातघ्नमकफं पित्तकरं तैलं तिलोद्भवम् ॥

तिष्ठतैलं घातघ्नं कफोदासीनं पित्तलं च ॥—

मारुतघ्नं चाल्पपित्तं श्लेष्मलं पक्वमारुकम् ॥२८॥

पक्वमारुकं पक्वं पदारुकं तन्मारुतघ्नं श्लेष्मलं किंचित्
पित्तकरं च ॥ २८ ॥

अनिलघ्नं कफकरमल्पपित्तमुदाहृतम् ॥

सामुद्रलवणं मत्स्यो रोहितः प्रसृतं दधि ॥२९॥

सामुद्रलवणं मत्सिद्धम्। रोहितो “रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो
रक्तपक्षकः। कृष्णपृष्ठः सर्वमत्स्यश्रेष्ठो रोहीतकः स्मृतः” इत्युक्तो
मत्स्यः। प्रसृतं घृतगाढितं दधि। एतद् भयं घातघ्नं श्लेष्मलं किं-
चिस्त्रिषलं च ॥ २९ ॥

मसूरगोशूमलकृत्यमुद्गजो

यूपोऽजजोऽपित्ततफो चलापहो ॥

मसूरादिभिर्मिष्ठितैश्चगोशैः सिद्धो यूपः, अजनाः छागजः, ए-
तो श्री वातघ्नोपित्तकफोदासीनौ। ननु मुश्चतेन यूपे कषणं प-

अममुक्तं, "मसूरमुद्गगोधूमफलस्यलयणैः कृतः । कफपित्ताविरोधी
स्याद्वातव्याधौ च शस्यते—" इति । तत्कथमत्र नोक्तं? ब्रूमः, यूप-
शठ्ठेनैव लयणमाक्षितं "पद्मलस्नेहादिसंस्कृतौ धान्यनिःकायो
यूप" इति उच्यते, अकृतयूपोपि लयणमात्रेण संस्कृत एव ॥

पलांडुपफाम्रकुरङ्गलेण्डिकै-

लानं त्वपित्तं कफकृत् समीरजित् ॥ ३० ॥

पलांडुरुच्छो पकामेत्याम्नादित्रयस्य विशेषणम् । कुरङ्गलेण्डि-
कं कर्कटं, पलानं मसिद्धं, एतच्चतुष्टयं वातघ्न पित्तोदासीनं श्ले-
ष्मलं च ॥ ३० ॥

इति श्रीघोषदेवीये सिद्धमन्त्रप्रकाशे वातघ्नो वर्गः ॥ १ ॥

पित्तघ्नं चन्दनं रिष्टः कदली काशकच्छुरे ॥

शुकनासा मांसरोहा नलिका मधुकर्कटी ॥ ३१ ॥

गुन्यो धातक्यम्बुपर्णी नदीमापतरूढके ॥

क्रोञ्चादनं च कूष्माण्डं मज्जा वंशस्य रोचना ॥ ३२ ॥

कुसुमं मातुलंग्याश्च वरुणान्मुचकुन्दतः ॥

रत्नानि चन्द्रकान्ताम्बु शीताम्भः पङ्कशैवले ॥ ३३ ॥

सिताद्राक्षेक्षुरसवान्मन्थः सिद्धामिपं घृते ॥

चन्दनं श्रीखण्डम् । रिष्टो रक्षावीजः । रम्भा कदली । काशः काशेष्टुः ।
कच्छुरा कांसुष्ठी फणिहा । शुकनासा शुकान्वाहा । मांसरोहा मांस-
रोहिणी । नलिका कपोतचरणा । मधुकर्कटी मातुलङ्गजातिः । गुन्यो वृ-
त्ततृणः । धातकी धातुपुष्पी । अम्बुपर्णी जलमयी । नदीमापो यानरि-
का; नन्दी अल्लतुण्डिकेरी, मापो बल्ल्यास्तुके इत्यन्ये, तरूढकं क-
रुणम् । क्रोञ्चादनं येषुलिका । कूष्माण्डं मज्जा । कूष्माण्डिकस्य मज्जा ।
वंशस्य रोचना वंशरोचना । मातुलंग्यादीनां त्रयाणां कुसुमम् ।

मातुलुङ्गं धीजपूरकः । चरुणः सेतुवृक्षः । मुचकुन्दो हिवचकुन्दः ।
रस्नानि माणिक्यादीनि । चन्द्रकान्ताम्बु चन्द्रराश्मिसंयोगं
जलम् । शीताम्भः शीतोदकम् । पट्टः कर्दमः । शैवलः शैवालः । सिता
शर्करा । ग्राहाया इतोश्च रसः, एभिस्त्रिभिर्युक्तो मन्थः । घृते सिद्धा
मिषं सर्पापि विपकं मासं, एतत्सर्वं विनहरम् ॥ ३१-३३ ॥-

पित्तजिह्वातजननं शिपिस्त्ववशिरात्फलम् ॥ ३४ ॥
पनसस्य फलं त्वामं तडागाम्भो-

शिपिः गुन्द्रा । अवशिरः सूर्यावर्तः । तस्मात् फलं, गजपिप्प-
ह्याकारः फलायशेषइत्यन्यो पनसः कण्टकिफलः, तस्यापकं फलम्,
तडागाम्भस्तडागोदकम् । एतच्चतुष्टयपित्तघ्न वातकरं च ॥ ३४ ॥-

उथ पित्तजित् ॥

श्लेष्मकृच्छालमली मध्ये कूर्प्माण्डत्रपुसे तथा ॥ ३५ ॥

शाल्याद्याप्यं नदानूपाम्भसी दुग्धं शृतं हिमम् ।

पित्तजिह्वातकफकृन्मार्पकं माणनाडिके ॥ ३६ ॥

शालिमली मूलिनी । कूर्प्माण्डत्रपुसे मध्ये मध्यावस्थेनामे य वा
जरठे, कूर्प्माण्डं कूर्प्माण्डीफलं. त्रपुसं बालकम् । शाल्याद्याप्यं ज-
लज शाल्यादिधान्यं, नदानूपाम्भसी नदानूपोदके, दुग्धं शृतं हिमं
कथितशोत क्षीरं, एतत्सर्वं पित्तजित् श्लेष्मकरं च ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

आलुकानि च केलूढं शृङ्गाटककसेरुके ॥ ३७ ॥

अलावुनालिका यूथी काष्ठेषुः स्थलकन्दकः ॥

टण्डणः पद्मकन्दादिर्भल्लातकुसुमं तथा ॥

बालं त्रपुसकालिङ्गककर्कावैर्वारुजं फलम् ॥ ३८ ॥

नीवाराः करकातोयं तैलमेकैपिकोद्भवम् ॥

फल्गुवातकफं त्रिम्बी त्वकफा पित्तजिह्वयम् ॥ ३९ ॥

मार्पकं माठकम् । माणः महापत्रो यथापूर्वमेधः पत्रत्यागी कन्द
विशेषः । नाडिका तस्यैव नाडी, अलावुनाडिका अलावोस्तुल्या
नाडिका नाड्याकारोऽवयवः । यूथी नीलपुष्पी । काष्ठेसुरतिकठिण
इसोर्भेदः । स्थलकन्दो आम्यकन्दः, ओलंक इत्येके । आलुकानि
पिण्डालुकमध्यालुकहस्त्यालुककाष्ठालुकरकालुकादीनि । “केलूठं
स्वल्पाधितपं कन्दे तत्स्थादुशतिलम् । कोविदेन तु लोकेन केलूठ इति
भण्यते इत्युक्तं केलूठं, जलोद्भवरिकेत्येकोऽंगुठाटकस्त्रिकोणजलकन्द
कसेरकं कृष्णः सूक्ष्मो वर्तुलो लोमशः कन्दः । ढण्डणो वृकधूमकः ।
पद्मकन्दादिकं कमलस्य कन्दमूलनालपत्रादिकम् । भ्रूतकुसुमं
भ्रूतफलस्याधिवर्षो मागः । बालमिति त्रपुसादिनां चतुर्णां
विशेषणं; त्रपुसं बालुकं, कलिङ्गकं कालिन्दं, कर्कारु लघुकुम्भाण्डं,
लघुकालिङ्गमित्येके, दीर्घालयुकं फलविशेष इत्यन्ये, एर्षारु
कर्कटीफलम् । नीषाराः धनधीहयः । करकातोपं यर्षोपलोत्थ-
मुदकम् । एकैपिकोदयं तैलं एकैपिका पाठा, त्रिवृदिति जेजटादिः,
एवत्सर्षे पित्तमं वातश्लेष्मकरं च । फल्गु काकोदुंबरीकाफलं,
तद्वातश्लेष्मोदासीनम् । विम्बिस्तुण्डिकेरी, सा वातकफोदासीना,
एतद्वयं पित्तमं च ॥ ३६ ॥ ३९ ॥

पित्तघ्नं श्लेष्मलावातकृत्पालंक्या तु कुन्तली ॥

पालङ्ग्या वास्तुकसदृशी चीरितपत्रा शाकविशेषः, उपोदका-
भेद इत्येके । कुन्तली चुञ्चु सदृशी दीर्घपत्रः शाकविशेषः, चिरपोटी
इत्येके, सूक्ष्मसिलजातिरित्यपरे, एतद्वयं पित्तमं श्लेष्मोदासीनं
वातलं च ।—

इति श्रीबोपदेर्षाये सिद्धमन्त्रप्रकाशे पित्तमर्गः ॥ २ ॥

कफमं शालरोहीतच्छागकर्णांधकर्णकाः ॥४०॥

शमीकदम्बवदरीशिंशिपाकर्णिकारिकाः ॥

हरिद्रकोऽरिमेदश्च तिलकः कटभीङ्गुदः ॥ ४१ ॥

मदनस्तुवरश्चैव धत्तूरः केतकी तथा ॥

फोशातकी देवदाली काकतुंड्याखुकर्णिका ४२

नन्दिकामुकमञ्जिष्ठास्वरसीपर्वपुष्पिकाः ॥

विष्णुकान्ता धनहरी लताकस्तूरिका वृटी ॥ ४३

कर्पूरो जातिपत्री च कुलत्थी काककुष्ठकम् ॥

शिलापुष्पं तुत्थकं च शिलाजतु मनःशिला ४४

शाल्यादि दग्धभूम्युत्थमोदनो भ्रष्टतण्डुलैः ॥

वाटो धाना यवापूपा उल्लकक उल्लम्बुकः ॥

चूपो गजाश्वोष्ट्रघृतं मन्यो द्राक्षामधुप्लुतः ॥ ४५

शालो राजवृक्षः । रोहीतो रोहितकः । छागकर्णः कुशरीरः ।

भश्वकर्णः सस्यसंवरः 'एन' इति प्रसिद्धः । शमीः सक्तुफला,

कुस्तिताम्य. फदम्बः, पदरी फोली, शिशिपा कृष्णसारः । कर्णिका

कारिका कर्णिकाद्वयः । हरिद्रकः प्रसिद्धः । अरिमेदो अदिमारः ।

तिलकः स्त्री रीक्षणदोहद. । कटमी किणिही । इन्द्रस्तापसतरुः ।

मदनः गालवृक्षः । तुवरः " पत्रैस्तु बकुलाकारः कलायसदृशः

फलैः । वृक्षस्तुवरको नाम पश्चिमार्णवतीरजः—" इत्युक्तः । धत्तूरः

सम्मत । केतकी प्रसिद्धा । फोशातकी धामागर्ष । देवदाली

जीवूतक. । काकतुण्डी कारुनासा । आरुपर्णी मूषकपर्णी । नन्दि-

कामुकः मन्चीवलः । मञ्जिष्ठा योजनबद्धी, स्वरसी कापित्थपर्णी,

पर्वपुष्पिका नागदन्ती । विष्णुकान्ता प्रसिद्धा । धनहरा चण्डील-

शैलेपम् । हृत्पकं मयूरग्रीवम् । शिलाजत्रु गिरिजम् । शाल्यादि
 दग्धभूम्युस्य दग्धाया भुवि जात शाल्यादि धान्यम् । ओदनो
 भ्रष्टैर्ण्डुलैः सिद्ध । वाये दलितगोधूमादिकृत ओदन , भ्रष्टय
 यौदन इत्येके । घाना भ्रष्टयवा । यवापूषा यवकृतमण्डका । उल्ले
 कको भ्रष्टहरितधान्यशिम्ब । छलम्बकः भ्रष्टशूकधान्यजः । यूपो
 व्याख्यातः । गजाश्वोष्ट्रघृतगजाश्वोष्ट्रसभव घृतम् । मन्यो द्राक्षामधु-
 ज्ञुतः द्राक्षारसमाक्षिकाभ्यामालोडितो मन्य । एतत्सर्वं कफमम्
 ॥ ४०-४५ ॥

श्लेष्मघ्नं स्याद्घ्रातलं रक्तशिग्रोः पुष्पाङ्कुरो दध्य-
 पि स्याद्धर्यनिाम् ॥

रक्तशिग्रो पुष्प, तस्यैवाङ्कुर, अश्विना दधि चेति त्रय
 कफहर घातकरं च ॥

स्याच्छ्लेष्मघ्नं पित्तलं ब्रह्मसोमा क्षाराः सीरी
 वज्रकन्दः कुसुम्भः ॥४६

ब्रह्मसोमा देवामिका । क्षारा क्षारविधिकृतान्यौषधभस्मानि,
 सीरी लाङ्गली, वज्रकन्द सुरेन्द्रकन्द, कुसुम्भः कुसुम्भशाक,
 एतत्पञ्चक कफम पित्तकरं च ॥

कफघ्नं पित्तकृद्रोणपुष्पी चापि कुरुण्टिका ॥४६॥

प्रपुन्नाटो वेणुयवा निष्पावाः पक्वचिर्भिटिः ॥४७

शिम्भ्यो द्रवी च माधूकफाणितं पौतिकं मद्यु ॥

आसवाः सधिवः पक्वशीतमाधूकजाम्बवाः ॥४८॥

द्रोणपुष्पी कुम्भी । कुरुण्टिका शितिवार । प्रपुन्नाट एडगज । वे
 णुयवा वशजा यवा । निष्पावा वल्याः । पक्वचिर्भिटि पकडङ्गरम् ।
 शिम्भ्य प्रसिद्धा, यत्सबन्धान्मुद्गादीना शिम्बिधान्यकत्वम् ।

द्रावी दृष्ट्य' । माधुकफाणितं मधुककुसुमोत्थं फाणितम् । पौतिक
 मधु "यस्य कृष्णा मशकोपमा लघुतरा प्रायो महापिण्डिकां
 चिन्वानास्तरुकोटरान्तरगता पुष्पासव कुर्वते । तास्तज्ज्ञोरिह
 पूतिका निगदिनास्ताभिः कृत पौतिकं, मध्वाज्याभमुशन्ति
 पौतिकमिति ख्यातं नराश्चापरे" इति । आसवो द्रव्याण्यासुत्य
 कृत मधुम् । पक्षापकभेदाच्चत्वार सीधवः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

कफकृद्घ्रातलापित्तं वेणुपत्री गवेधुका ॥

लोहित्यः शिविरोद्दालो जूर्णाव्हो घुणपाद्यणुः ४९

कुरुविन्दो ब्रह्ममूर्तिर्विरुको वरकोत्कटौ ॥

हस्तिश्यामाकपानीयश्यामाकशरनाडिकाः ॥ ५०

झिटीमुकुन्दगर्मोटीकुम्भीकाः सप्रशान्तिकाः ॥

तोदपर्णी शिम्बिरादि कुधान्यानीक्षुजासवः ५१

वेणुपत्र्यादीनि शिम्बिराद्यन्तानि कुधान्यानि । कुधान्यं
 तृणधान्यं, तत्र वेणुपत्री वेणुपत्रसदृशपत्रा । गवेधुका वार्षिकी ।
 लोहित्यो लोहितको रक्तनाल कपायोरकट । शिम्बिरस्तीरभुक्तौ
 प्रसिद्धः, एष मगधे सिल्हक । उद्दालो धनकोद्रवः । जूर्णा-
 व्हो जयनालः । घुणपादी नर्तनक । अणुरणुक । कुरुविन्दो
 प्रौहिगुरु । ब्रह्ममूर्तिः प्रसिद्धा । विरुकः शरबीजम् । वरको वर-
 हादक, उत्कटो लोहितपगलबीजम् । हस्तिश्यामाक श्यामिका ।
 पानीयश्यामाको जलश्यामाक । शर शरकार्णिका । नाडिका
 नाट्याकारा । झिटी पाण्डुककंशा । मुकुन्दो मूलकन्द । गर्मोटी
 गर्मोटिका । कुम्भिका कुरुवकाकारा । प्रशान्तिका एकशको-
 पगुण्डिका । तोदपर्णी तोयपर्णी । शिम्बिरो बहुशिम्बः । आदि-
 शब्दादन्याभ्यप्येवाविधानि । इक्षुजासव इक्षुसरजासव । एत-
 त्सर्वं कफम वातकरं पित्तोदासीन च ॥ ४९-५१ ॥

श्लेष्मघ्नं पित्तलावातमौद्दालं मधु माधवः ॥

मार्द्वीकमदिरासवाविति द्राक्षासुराद्राक्षासवौ, श्लेष्मघ्नौ
किञ्चिद्वातपित्तकरौ ॥ ५२ ॥

कफघ्नाल्पमरुत्पित्तौ मार्द्वीकमदिरासवौ ॥ ५२ ॥

औद्दालं मधुविशेषः “ प्रायो बल्मीकमध्यस्थाः स्वल्पाः
कपिलकीटकाः । कपायतिकं चिन्वन्ति स्वल्पमौद्दालकं मधु—”
इति । माधवो मन्वाभव । एतद्वयं कफघ्नं पित्तकरं वातोदासीनं च ॥—

खर्जूरमद्यं कफजिद्धातकृन्नातिपित्तलम् ॥

खर्जूरफलकृतं मद्यं कफघ्नं वातकरं किञ्चित्पित्तकरं च ।

अरिष्टस्त्वमरुत्पित्तो मेपीघृतमपित्तजित् ॥ ५३ ॥

द्रव्याणि निःकाश्य कृतं मद्यमरिष्टः, स पित्तवातोदासीनः ।
मेपीघृतं पित्तोदासीनम् ॥ ५३ ॥

आजमूत्रं त्वल्पचलं पित्तकृत्, श्लेष्महृन्नयम् ५४

आजं मूत्रं किञ्चिद्वातघ्नं पित्तलं च । एतत् त्रयं श्लेष्मघ्नम्
इति बोपदेवीये सिद्धमन्त्रप्रकाशे कफघ्नवर्गः ॥ ५४ ॥

वातपित्तहरं शाकवृक्षो यष्टी शतावरी ॥

कपिकञ्जुर्वाश्विकाली प्रियङ्गुः पर्वणी सुरा ॥ ५५

नेपाली कुकुटी हंसपादी लामज्जमल्लिका ॥

मञ्जिष्ठानागदन्त्योस्तु शाकं पुस्तकशिम्बिका ॥ ५६
मुञ्जातं कोलमाधूके पके द्राक्षाकराम्लके ॥

शुष्के मज्जाः कोलचारकोशाम्नागर्वधल्लेङ्गजाः ॥ ५७

तालघात्र्योश्च रक्तेषु रजतं लाजसक्तवः ॥

भक्ष्याः सवेसवाराज्यसिद्धसामितफेनकाः ॥ ५८

घोलसौरावखानिष्काः संतानी मांसजो रसः ॥
 नारिकेलोदकं स्वादुवापीवायौद्धिदं जलम् ॥५९
 वर्तिकावतकेन्द्राभो गौर्नदी गिरिवर्तिका ॥
 वरशूरः सारपदो वरकः कुकुभास्टौ ॥ ६० ॥
 मयूरः शतपत्रश्च कुकुटश्चेति विष्किराः ॥

घाकहृत्तः खरपत्रः । यष्टी यष्टीमधु । शतावरी मसिद्धा ।
 कपिकच्छुरात्मगुप्ता । वृश्चिकाली भ्रमिकः । मियङ्गुः गन्धद्रव्यम् ।
 पर्वणी घाकविशेषः । मुरा गन्धकुटी । नेपाली नयमल्लिका ।
 कुकुटी ' कुकुटान्दनिमैः कन्दैः किञ्चित्कडुकपिच्छिलैः । क्षि-
 ग्वैर्मरकतञ्जायैः सर्जरीसदृशच्छदैः '—इत्यष्टाङ्गसंग्रहोक्ता ।
 हंसपादी मिपादी । लामज्जमल्लिके मसिद्धे । मज्जिष्ठाशाकं नागद-
 म्तीशाकं च । पुस्तकशिम्विका पुस्तकाकारा शिम्बी । मुञ्जासं कन्द-
 विशेषः । कोलमाधूके पक्के कोलं बदरीफलं, माधूकं मधुक-
 फलम् । द्राक्षाकराम्बुके शुष्के द्राक्षा गोस्तनी, कराम्बु कर्म-
 र्दकम् । कोलादीनां घात्र्यन्तानां मज्जा; तत्र कोलं वरर, चारं
 पियालं, कोनाम्रं लाक्षावृक्षफलं, आर्बुधः शम्पाकफलं,
 लङ्गं मातुलुङ्गं, तालं तालकफलम्, घाथी आमलकम् ।
 रक्तेक्षुः लोहितेषुः । रजतं रूप्यम् । लाजसक्तवो लाजा-
 नां संक्तवः । वेसवारादयश्चत्वारो भक्ष्याः ६ तत्र वेसवारो
 वेसवारगर्भः, वेसवारो व्याख्यातः, 'स्त्रिचपिष्टो मुद्गादिकलको
 वेसवार' इत्येके, 'पिप्पलीशुठीमरीचधान्यकागात्रिदादिमम् ।
 पिप्पलीमूळसंयुक्तं वेसवार इति स्मृतः'—इत्यन्ये, 'पिप्पली-
 र्मरिचं विश्वं सर्पिर्गुटसमान्वितम् । एकत्र योजितं सर्वं वेसवार
 इति स्मृतः'—इत्यपरे । आश्यासिद्धो घृतपकः । घामितः

कोनीलरोहणीमद्भुक्रौञ्चाद्या जलपक्षिणः ॥ ७२ ॥

चुल्लकीकूर्मकुम्भीरशिशुमारोद्रकर्कटाः ॥

नक्रादयः पादिनोऽथ शङ्खशम्बुकशुक्तयः ॥ ७३ ॥

कपर्दकः शङ्खनको भल्लकाद्याश्च क्रोशिनः ॥

ताळद्वस्तालद्वस्तः । नरपुष्पको नरफुल्लः । मेदे महामेदा, मेदा
 च । विदार्यो विदारी क्षीरविदारी च । काकोर्यो काकोली
 क्षीरकाकोली च । पृष्पदी गृद्धिः अद्विष । जीवकर्पभौ
 जीवको मयभध । कलम्बुकाकम्बुटको । जलशाकविशेषो ।
 क्षीरपलाण्डुः । सक्षीरो मधुरः पलाण्डुभेदः । लक्ष्मणा, रक्तविन्दु-
 ष्टदा । उपोदका उपोदकी । सूर्यपर्णो मुद्गपर्णी माषपर्णी च ।
 पुष्पं मधुकर्जं मधुककुसुमं फलवद्भक्ष्यम् । लुङ्गमांसं मातुङ्गस्य
 त्वक्केशरवर्जितो मष्यभागः । अ्यसादिनां फलमग्रजश्च । तत्र
 अ्यसां, जारिकेलः, तालो दीर्घतरुः, खर्जूरी, स्यादुमस्तकः ।
 आदिशब्दादन्येष्वेवंविधाः । अग्रजो मस्तकमज्जा । रम्भादीनां
 मयानां फलं; तत्र रम्भा कदली, अद्दोलोऽद्दोटः, चारः पि-
 यालः, सौवीरं मखदेशजं मधुरं महद्वदरम् । पाकिममिति
 सूदादेः फलपट्टस्य विशेषणम् । तृदमुत्तरापयजं, द्राक्षा
 गोस्तनी, आम्रातमात्रवाटं, शेलु श्लेष्मातकं, पनसः कण्टकि-
 फलः, करमर्दकं कराम्लकम् । पाकिमं पकम् । घालं कोमलं कू-
 ष्माण्डम् । खण्डमत्स्यण्डीगुटा इष्टाधिकाराः उक्तंच, — 'इक्षो र-
 सस्य सलमज्यंशार्थोद्दिमलामलाः । विकाराः फाणितगुड-
 मत्स्यण्डीखण्डशर्कराः' इति । सट्टकः "लवङ्गव्योपखण्डैस्तु दधि-
 निर्मथ्यं गाळितम् । दाडिमबीजसंयुक्तं चन्द्रचूर्णावचूर्णितम् । सट्टकं
 तु ममोदारुणं नलादिभिश्चदाहृतं" इत्युक्तः । क्षीरादिभिः
 कृता भक्ष्याः । तत्र क्षीरं, दुग्धं, क्षौद्रं मधु, सिता शर्करा । शार्क

कूष्माण्डादि । इक्षु शुद्धकाष्ठम् । घृतपूरक ' मर्दित समिता-
 पिण्ड पयसालोदय साधित । घृतावगाहित पक्व स्यादेव घृत-
 पूरक —" इत्युक्तः । नवनीतघृतक्षीराणि श्रद्धिद्वानि । शृतक्षीर-
 जमाहिये दधिनी, धृतक्षीरज कथितक्षीरज, माहिय माहिपी-
 क्षीरजम् । दधि सन्धेत शर्करामिश्रित दधि । तत्र स्वादु मधुर
 तक्रम् । इक्षुजो रस इक्षुरस । भूनिम्बादीनां त्रपुसान्तानां तैल,
 तत्र भूनिम्बः किरातातक्त, शेलु श्लेष्मान्तका, अक्षो विभी-
 तक कौल घदर, अक्षोट कर्पराळ., अतिमुक्तो माधरी, चार.
 पियाळ, अकंवली आटित्यभक्ता, जावन्ता स्वर्णजीवन्ती,
 नारिकेलरुयज्ञ, मधुको मधुक्कट्टम, कर्कारु व्याख्यात, एर्याह
 कर्कटी, कूष्माण्ड पुष्पफल, कालिङ्ग कालिन्द, त्रपुश थालुकं,
 आदिशब्दादन्यान्यप्येवविधानि । एषा फलमज्जात मा
 यस्तैलमुत्पादयन्ति । कुलिङ्गकुङ्कुटौ ग्राम्यौ कुलिङ्गश्चटक,
 कुङ्कुटस्ताम्रचूड, ग्राम्यौ आमचारिणौ । गोधा पण्ड ।
 गययादय सुमराद्यन्ता महामृगाः आरण्या पशव ।
 तत्र गवयो गजाकारः सास्नाककुदरहित । रौतीति रुह,
 तल्लक्षण, 'रिक्तत्रहुविपाण शम्यराकारदेह सल्लिलतठच-
 रत्याच्छम्भरेभ्यो विभिन्न ॥ त्यजति शरदि गृह्ण रौत्यतोऽ
 सौ रुह स्यात् प्रचुरमृगविशेषः प्रायश्चश्चेदिदेशे" । यन्यो गौ-
 ररभ्यचो गोभेद. । चपर केशमृत्यु गोसदृश । रोही
 रोहीतक । मृमरो मरस्याकारश्चमरसदृश वेगवान्, महाशूकर
 इत्येके । आदिशब्दादन्येऽप्येवविधा । हंसाद्या क्रौञ्चाद्यन्ता.
 अलपक्षिण । हंसो मानसौकाः, सारसो लक्ष्मण, कादम्ब
 कलहसो घुसरपक्षः, पक्व पाण्डुर शुद्रमत्स्याद, कारण्टक
 फारुपक्षो दीर्घाङ्घ्रि ठुष्णवर्ण, फ्लुवो महाममाणप्रसेथगल,
 दृगालरण्ड काळबलाक, चक्रहृथवेयाक, बलाका विश-
 'कण्डिका, रक्तशीर्षको रक्तशिरा चारसभेद । ' नन्दीमुत्त'
 स्यात्पत्राटी कृलचारी विहङ्गम । आदीभेदो लघुश्वित्रवर्ण-

समिताकृती मण्डकादिः । समिता गोधूमचूर्णम् । फेनकोऽपूपवि-
 शेषः । तल्लक्षणं ' विमृथ समितां शुष्कां विमलां नातिशर्क-
 राम् ॥ सर्वेष्टेनाय गर्भार्थं खरपाके घृते पचेत् । घृतपूरसमाकारं
 यथाभिप्रेतविस्तृतम् ॥ फेनकं फेनसंकाशं कुर्यात्सूपविधानावित्'-
 इत्युक्तः । घोलो दधिविकारः । उक्तंच,— ' ससारासारपादार्ध-
 समाधुमयितं दधि ॥ क्रमेण घोलमथिततक्रोदस्विस्सितोदकं '-
 इति । सौरावः स्वौरकः । तल्लक्षणम्,— ' मांसं निरस्य सु-
 स्विन्नं वेसवारैस्सुसापितम् ॥ सारितं शीतलं स्वच्छं धूपितः
 स्वौरकः स्मृतः'-इति । खानिष्कः परिशुष्कामिपभेदः, वेस-
 वारामिपभेद इत्येके । अन्येत्वाहुः, ' सौरावस्तु स विज्ञेयो रसो
 योऽलवणस्तनुः ॥ स एव वेसवारेण मिश्रः खानिष्क उच्यते'-
 इति । संतानी क्षीरस्योपरितनो भागः । मांसजो रसः मांस-
 जो मिःकायः । नारिकेलोदकं द्रवावस्थं नारिकेलं, तत्स्थं वा
 उदकम् । स्वादु वापीवारि मधुरदीर्घिकातोषम् । औद्भिदं जलं
 भूमिं उद्भिद्योर्ध्वं निर्गच्छद्धारि । घर्तिकादयः कुक्कुटान्ता विष्कि-
 राः । तत्र घर्तिका घर्तकसदृशी ततोऽप्यल्पा । घर्तको घर्तार्गाद-
 ल्यस्तद्भेदो महान् । इन्द्राभः कङ्कभेदो विचित्रवर्णः । गोनर्दो
 गोनदः । गिरिघर्तिका घर्तिकाभेदः पर्वतचारी । वरशूरोऽ-
 स्यन्तशौर्यवान् । सारपदः कङ्कभेदः चारुगतिः । वरकः प्रसिद्धः ।
 कुक्कुभः कुक्कुशब्दोच्चारि । आरटो घोरटी । मयूरः नीलकण्ठः ।
 घतपत्रो दार्वाघाटिः । तल्लक्षणं, ' दारुणामाहननादार्वाघाट-
 स्तु दीर्घचञ्चुशिराः । कर्बुरवणो लोके मथितोऽसौ काष्ठकुट्टकः
 पक्षी'-इति । कुक्कुटस्ताम्रचूडः । एतत् सर्वं वातापित्तम् ॥९९॥६०

श्लेष्मलं वातपित्तं तालद्रूनरपुष्पकः ॥६१॥

भेदे विदार्यो काकौल्यो वृद्ध्यर्दी जिविकर्षभौ ॥

कलम्बुकाकञ्चुटकौ तथा क्षीरपलाण्डुकः ॥६२॥
लक्ष्मणोपोदका सूर्यपर्ण्यौ पुष्पं मधूकजम् ॥
लुङ्गमांसं त्र्यक्षतालखर्जुरादेः फलाग्रजौ ॥ ६३
फलं रम्भाकोलचारसौवीरं चाथ पाकिमम् ॥
तूदद्राक्षाम्रातशेलुपनसं करमर्दकम् ॥६४॥
बालं कुष्माण्डकं खण्डमत्स्यण्डी गुडसट्काः ॥
क्षीरक्षौद्रासिताशाकेक्षुभक्ष्या घृतपूरकाः ॥ ६५॥
नवनीतं घृतं क्षीरं श्रुतक्षीरजमाहिपे ॥
दधिनी दाघे सश्वेतं तक्रं स्वाद्विक्षुजो रसः ॥६६
तैलं भूनिम्बशेल्वक्षकोलाक्षोटातिमुक्तजम् ॥
चारार्कयल्लीजीवन्तीनारिकेलमधूकजम् ॥६७॥
कर्कावेर्वारुकूष्माण्डकालिङ्गत्रपुसादिजम् ॥
कुलिङ्गकुङ्कुटौ ग्राम्यौ गोधा च गवयो रुहः ॥६८
वन्यो गौश्वमरो रोही सृमराद्या महासृगाः ॥
हंससारसकादम्बत्रककारण्डवप्लवाः ॥ ६९ ॥
शृगालकण्ठचक्राह्वलाकारक्तशीर्षिकाः ॥
नन्दीमुखः काकतुण्डः सुमुखो माणितुण्डकः ७०
शराटिका घनारावः कोशकाल्यम्बुकुङ्कुटी ॥
सत्कोश आरा भारुण्ड आट्टिः पुष्करशायिका ७१
पुण्डरीकाक्षकाचाक्षमल्लिकासाश्वकेशरी ॥

मित्राङ्गकाभिधः— इत्युक्तलक्षणो नन्दीमुखः, काकतुण्डः
 घायसतुण्डः, सुमुख शोभनमुखो भाण्डभेदः, मणितुण्डः
 तरन्तः, शराटिका गर्गराटी खदिरवर्णा, घनागवधातकः,
 कोशकाली पद्मकोशनलिनी, अम्बुकुक्कुटी जलकुक्कुटी कृष्णवर्णा,
 चरकोशः कुररभेदः, आरा आरामुखी, भारुण्डः सघातचारी, आ-
 टिः थाटि, पुष्करशायिका पद्मशायिनी त्रैवालादा, पुण्डरीका-
 क्षः पद्मनेत्रः पद्मवन्दाद, काचाक्षमल्लिकाक्षौ ' स्थित्वा चिरं
 नमासि वीक्ष्य जलाशयान्तर्मत्स्य ततः पतति लोष्ठवदम्बुमध्ये ।
 काचाक्ष एष कथितश्च कपर्दकाक्षः शुक्लाक्षगुह्यशयल स तु
 मल्लिकाक्षः—'इत्युक्तौ, केसरी सटावान्, कोनीलः श्यामपृष्ठः
 श्वेतोदरः पानीयवार्तिकाक्ष, रोहिणी लोहितवर्णा, मनुजं-
 ककाक, भौञ्ज. क्रौञ्चसंज्ञ । आदिशब्दादन्येऽप्येषाविधाः ।
 चुलकीप्रभृतयो नक्राद्यन्ता पादिनो जलेशया, पादिनधरण-
 वन्तः । तत्र चुलकी शिशुमारभेद स्वल्प, -कूर्म कच्छपः,
 कुम्भीरो महानक्रसदृश, शिशुमारो द्रव्याकारोन्तर्धरको बहि-
 र्निश्वासशुक्, उद्रो जलविटालः, कर्कट कूलीरः, नक्रो श्वाकारः,
 आदिशब्दादन्येऽप्येषाविधा । शङ्खादयो भल्लूकाद्यन्ताश्च
 कोशिनो जलेशयाः, कोशिनोऽस्थिमध्यस्था । तत्र शङ्खः
 कम्बुः, शम्बुकशुक्तिके मसिजे, कपर्दको वराटकः, शङ्खनक्रः
 सुद्रशङ्खः, भल्लूको महान् कपर्दकः, आदिशब्दादन्येषां
 विधाः । एतत्सर्वं वातपित्तघ्नं कफकरं च ॥ ६१-७१ ॥—

वातपित्तघ्नमकफं चञ्चुहिस्फिज्जमोथिकाः ॥७४॥

पक्वं परुषकाश्मर्यपाटलासिञ्चतीफलम् ॥

गोधूमघान्यं च गुडौ जीर्णघौतौ सितोपला ॥७५॥

पुष्पाम्भोऽथ कुरङ्गर्क्षश्चदंष्ट्रारामशम्बराः ॥

करालः कृतमालश्च चारुष्कपृपतोरणाः ॥७६॥

वरपोतः कालपुच्छरङ्गुगोकर्णगोमृगाः ॥

मण्डमूलः कोट्टकारो राजीवशरभादयः ॥ ७७ ॥

मृगाश्च कोरवर्तीककुखाद्द्वयथालकाः ॥

सारङ्गनसृकारक्तवर्त्मवार्तिरिक्कुभाः ॥ ७८ ॥

कृतित्तिरिश्चोपचक्रक्रकराद्यास्तु विष्किराः ॥

चञ्चुर्नाडिकाकारपत्र । हिस्त्रिफज्जो बृहस्पत्रो मेथिकाभेद-
स्तुरुष्कप्रसिद्धोऽश्वभक्ष्य । मेथिका मेथी । पकमिति परुषादि-
फलचतुष्कविषयम् । तत्र परुषको मृदुफल , काश्मर्य श्रीपर्णा,
पाटला यसन्तदूती, सिधती उत्तरापयजा मुष्टिप्रमाणाऽतिम-
धुरफला बदरी । गोधूमाल्य शूकधान्यम् । शुडौ जीर्णधौतौ जीर्ण
पुराणः, घौत शोधित । सितोपला शर्करा । पुष्पाम्भ सुरमिक्तु-
माधियासित तोयम् । कुरङ्गादय शरभाद्यन्ता मृगा । तत्र कुरङ्ग-
भतुरङ्ग । अज्ञो नीलाण्डो राजाल्य । श्वदष्टा 'चतुर्दंष्ट्रोऽ-
तिदुष्टकर्षट' इति कार्तिकेयपुरे प्रसिद्ध । रामो महान् पुरपवर्णो
हिमवति । शम्बरो विषट्बहुविषाण । करालोऽधोनिष्पान्त-
दन्त कस्तूरीमृग । कृतमाल सघातचारी । चारुष्कः चारुस्वल्प ।
पपतो बिन्दुभिधिश्रेत । उरणो रूपक । वरपोत श्रेष्ठगावः ।
कालपुच्छ सोत्कारकः । रङ्गुर्दिण्डिपारः । गोकर्णो बहुबिन्दुः
घट्टशृङ्ग । गोमृगो गोसदृश । मण्डमूलो मलिनाङ्ग । कोट्टकारो
घट्टकार । राजीवो महापर्ण । शरम 'उष्ट्रमानो महानृङ्गश्च-
तुर्भिधरणैरथ । चतुर्भिधरणैरुर्ध्व काश्मरिरे शरभो मृग'
इत्युक्त । आदिशब्दादन्येव्येवविधा ज्ञेया । चकोरादय टकराद्या
विष्किराः पक्षिणः । तत्र चकोरो रक्ताक्षो विषसूचक । यार्ति-

को वनचटकः स्वल्पसंघातचारी, कुरुवाहु कुरुकुरुकः । स
 एव वार्ध्वाणसः । तल्लक्षणं,—‘ नीलग्रीवो रक्तशिराः शुद्धपक्षो
 विहङ्गमः । स वै वार्ध्वाणसः प्रोक्त इत्येषा नैगमीश्रुतिः’—इति ।
 यपालकः “ यपालकोष्ठौ यवगाडिरेति लोके मसिद्धापरनाम-
 धेयः । वृष्णोदरः कर्षुरकृष्णवर्णशीर्षो मयेद्धसखर्णदेहः’—इत्युक्तः ।
 सारङ्गः कृष्णशयलश्चातकाकारः । नप्तृका ‘ नप्तृका चटका-
 स्याता लोके गडूचिकाभिधा । गुञ्जारकारिणी स्वल्पा पाण्डुरा
 पाण्डुरोदरा’—इत्युक्ता । रक्तवर्मा रक्तचरणो छावभेदः,
 स्थलचरकुक्षुभ इत्यपरे । वार्तिरिः स्वल्पकपिञ्जलसदृशः । कुक्षुभः
 ‘ नीलच्छाविः वृष्णगलः स्याद्द्वामचटकालतिः । कुक्षुभः
 कुक्षुारायः स्थलजो रक्तवर्त्मकः’—इत्युक्तः । कुतिचिरिः
 पाण्डुकापिञ्जलतिचिरिभेदः । उपचक्रश्चक्रदलः कुशचक्षुमर्दा-
 विलः, स्थलचक्रवाक इत्यन्ये । ककर ‘ कृतिशब्दकरणात् ककरः
 स्यात्पीतकृष्णगललोहितपृष्ठः । कृष्णपादयुगचक्षुविभाग-
 रुपाहलेषु निदगः मथितोऽसौ ” इत्युक्तः । आदिशब्दादन्येष्वप्यं-
 विधा । एतत्सर्वं वातपित्तप्रं श्लेष्मोदासीनं च ॥ ७४-७८ ॥

इति बोधदेवीये सिद्धमन्त्रप्रकाशे वातपित्तमयर्गाः ॥

कफानिलघ्नं देवाहं हिंसाकट्फलमुष्ककाः ॥७९॥

धर्मिणोऽमन्तसरलमधुद्रुपारिभद्रकाः ॥

स्तुही करीखकुला करमर्दोम्लवेतसः ॥ ८० ॥

श्रीवेष्टको गुग्गुलुश्च करञ्जन्ददनाद्रुसे ॥

पद्मफं सैर्यको रास्ना निर्गुण्ट्येरण्डमार्कवाः ॥८१॥

वर्षाभू वपुषा मुण्डी तेजोवत्यश्वकन्दकः ॥

तर्कार्याघाटवृहतीरामठीदेवसर्पपाः ॥ ८२ ॥

कालशाकोऽम्लिकाकन्दः स्निग्धसिद्धं च मूलकम् ।
कङ्कालकुष्ठं कर्चूरतालीसं कोचपुष्करे ॥ ८३ ॥

जीरकं वाष्पिका वस्तमोदा मातङ्गापिप्पली ॥

तुम्बरुः शतपुष्पा च भार्गी कालाञ्जनी वचा ८४

वत्सादनी कङ्कुणिका शेफाली वृद्धदारुकः ॥

शिरीषिका कर्कटाव्हा फलमश्मन्तधन्वनात् ॥ ८५

पलाशवेलेभवलामिश्रेयाजातिमूलकात् ॥

पक्कं वृक्षाम्लकोशाम्रत्रपुशं शुष्कमात्रकम् ॥ ८६

मजाऽक्षादस्थिभलाताल्लुङ्गात्वग्बीजकेसाम् ॥

कुन्दुरुर्विडकासीसं गोरुचिर्मृगजा नखम् ॥ ८७

पक्क इक्षो रसो वाप्यम्बूष्णाम्भः शैशिरं जलम् ॥

दुग्धं शृतोष्णं करभीक्षीरं कारेणवं दाधि ॥ ८८ ॥

तक्रं च कूर्चिका मस्तु तैले एरण्डनिम्बजे ॥

कुलथैस्तत्कोलयवैर्यूपः काम्बलिकः खलः ॥ ८९ ॥

देवानो देवदारुः । हिंसा कन्धारी । कटफलः सोमनक्कलः ।
मुष्कको मोक्षः । धर्मिणी धन्वनः । अश्मन्तोऽप्लोटजः । सरल-
थीटा । मनुको मधुद्रुमः । पारिभद्रः कण्टककिशुकः । सुही-
समन्तद्रुग्या । करीरो गूढपत्रः । बकुलो मध्यदोहदः । करम-
दो हीरफला । अ-छवेतसो वेतसाम्लः । श्रीवेष्टकः श्रीवासः ।
गुग्गुलुर्मेदिनारूपः । कञ्जच्छन्दनाद्रुसो करओ नक्तमालस्वस्थ-
छन्दं पत्रं, तस्यैवाद्रुसोऽभिनयोद्देदः । पत्रकं गन्धपत्रकम् ।
सैर्यकः कुरण्टकः । रासना पलापर्णी । निर्गुण्डी सिन्दुवारकः ।

एरण्डः पञ्चाङ्गुलः । मार्कवो भृङ्गराजः । वर्षाभूः पुनर्नवा । ह्युपा
 विषा । मुण्डो कुल्लः । तेजोवती तजोद्वा । अश्वत्थान्दा अश्व-
 गन्ध । तर्कारी आग्निमन्यः । आघाटो अपामार्गः । बृहती सिंही ।
 रामठी काण्ठीरमेदः । यदाह वाप्यचन्द्रः, —“ हरितो द्विविधः मो-
 क्तो काण्ठीरस्तत्त्वदर्शभिः । कटुकं कटुदेशादौ भक्षयन्त्याम-
 नेव तु ॥ द्वितीयस्तु दधोद्भदो रामठेति च गीयते ” इति । देवस-
 र्पपो गौरसर्पपः । कालशाकः कालिकाशाकः । अम्लिकाकन्दः
 “ अम्लिका स्वल्पावेष्टया सुकुमारालपनाडिका । प्रायेण का-
 मरूपादौ तत्कन्दश्चार्शसे हितः ” इति वाप्यचन्द्रोक्तः । स्निग्ध
 सिद्धं च मूलकं स्नेहपकं मूलकं हरित्पर्णम् । कङ्कोष्ठं कटुकफ-
 लम् । कुष्ठं पाकलम् । कर्चूरः शठी । तालीसं ताली-
 सपत्रम् । चारश्चारकः । पुष्करं पुष्करमूलम् । जीरकमजागी ।
 बापिका द्विहृपत्री । अजमोदा घनमोदा ।
 मातङ्गपिप्पली गजपिप्पली । तुम्बुरुः तीक्ष्णत्वक् । शतपुष्पा
 मिसी । भार्गी द्विजपाष्टिः । कालाञ्जनी नीली । यचा उग्र-
 गन्धा । वत्सादनी सुदर्शनी । कद्दुणि ऽ उपोतिष्मती । शेफाली
 पुष्पवर्षिणी । वृद्धदारुको बेल्लरी । तल्लक्षणमष्टाङ्गसंग्रहे,—
 “ त्रिकोणकाण्डा सुबहुप्रताना फलेषु पीता कुसुमेषु रक्ता । पत्रैः
 सुदुर्ग्वैर्षट्ठुरोमवद्विस्ताम्बूलतुल्यैर्वर्धनमूलकन्दैः ”—इति । शिरीषिका
 ढण्डणिका । कर्कटाहा कर्कटशृङ्गी । अश्मन्तादीनां मूलकान्तानां
 फलम् । तत्राश्मन्तोऽम्लोत्तजः । धन्वनो घर्मणः । पलाशः किं-
 शुकः । बेल्लं विडङ्गम् । इभवला नागवत्या । मिश्रेया मधुरिका ।
 जाती मालती । मूलकं हरित्पर्णम् । पक्वमिति वृक्षाम्लादि-
 फलत्रयविशेषणम् । तत्र वृक्षाम्लं तित्तिडीकं, केशाम्लं ला-
 सावृक्षफलं, त्रपुसं चालुकम् । शुक्रामात्रं शुक्रचूतफलम् । म-
 ज्जासादिभिन्नमत्रा । भास्थि भल्लानाद्भल्लानकास्थि । लङ्गा-

त्वग्भीजेकेसरं मातुलुङ्गस्य त्वग् बीजं केसरं च । कुन्दुरुः
 शल्लकीखपुरः । विटं विटलवणं, कासासं धातुकाशीसम् ।
 गोरुचिः गोरुचनः । मृगजा इस्तूरी । नखं गन्धनखम् ।
 पङ्क इक्षो रसः । वाप्यम्बु दीर्घिकाजलम् । उष्णाम्भः कायो-
 ष्णमुदकम् । शैशिरं जलं शिशिरर्तुसंबन्धादुत्पन्नातिशय-
 शैत्यं भौमं तोयं, दिव्यस्यानातेवत्वदोपात् । दुग्धं शृतोष्णं
 कथितं कोष्णं क्षीरम् । करभीक्षीरं लघ्नीदुग्धम् । कारणवं दधि
 हास्तिनीदधि । तक्रं कालसेयम् । कूर्चिका कूर्चोमण्डः । मस्तु दधि-
 मण्डः । तैले परण्डनिम्बजे परण्डफलनिम्बफलतैले । कुलत्यैः
 कृतो यूपः, तत्कोलयवैर्यूपः कुलत्यवदरयवजो यूपः । फाम्ब-
 लिको व्याख्यातः, खलध । एतत्सर्वं श्लेष्मवातह-
 रम् ॥ ७९-८९ ॥

पित्तलं कफवातघ्नं वरुणः करुणोऽगुरुः ॥

शिङ्गवर्कालर्ककण्टालीभूस्तृणं मरिचः क्षवः ॥९०॥

काण्डिरस्तुलसी स्वास्यं ताम्बूलीशृङ्गवेरिका ॥

फणिज्जकश्च चाङ्गेरी पिप्पलीमूलचित्रकम् ॥ ९१ ॥

चव्यं त्वचा च वाराहीकन्दो लशुनगृञ्जनौ ॥

पुन्नाडवाकुचीबीजं लङ्गीजम्बीरजं फलम् ॥ ९२ ॥

चिञ्चावार्ताककालिङ्गकर्कावैर्वारुपाकिमम् ॥

पीलूपणं वालविल्वं तोदनं शीर्णवृन्तकम् ॥ ९३ ॥

मरिचैला दीप्यगन्धाऽऽसुरीसर्पपरामठाः ॥

गुलिकालवणं स्वर्जियवोपक्षागन्धकाः ॥ ९४ ॥

कुसुम्भश्च कुलथाश्च क्षारकूपाम्बुशुक्तकम् ॥

मद्यं मूत्रं काञ्जिकं च सौवीरकतुपोदके ॥ ९५ ॥

खलः काम्बलिकश्चैव गोरसेन विपाचितौ ॥

तेलं मूलकजीमूतकुटुजार्कंकरञ्जजम् ॥ ९६ ॥

विडङ्गक्ष्वेडकोशाम्रतुम्बीसर्पपशिगुजम् ॥

ज्योतिष्मतीगुदापार्थपृथ्वीकाहस्तकर्णजम् ॥ ९७ ॥

आरुष्करं तौवरकं द्रवन्तीसप्तलोद्भवम् ॥

नीलिकाशङ्खिनीश्यामादन्तीकाम्पिलपीलुजम् ॥ ९८ ॥

देवाह्वयीडागम्भीरशिंशिपागरुसारजम् ॥

वरुणः सेतुवृक्षः । करुणः छगलाख्यः । अगरुः जोङ्गकः ।

शिग्रुः शोभाञ्जनकः । अर्को रूपिका । अलर्को मन्दारः ।

कण्ठली कण्टकारिका । भूस्तुणं मालातृणम् । मरिचो जम्बी-

रशाकं तल्लसणं, "जम्बीरगंधे हरितं यदम्लकटुकं रसे । शाकं

जम्बीरमित्युक्तं जम्भजं चोत्तरपथे—" इति । क्षवः छिक्किा ।

काण्ठीरो वराह्यातः । तुलसी देवदुन्दुभिः । स्वास्यं सुमुखः ।

ताम्बूली नागवल्ली । शृङ्गवेरिका गोजिह्वाभेदः । 'शृङ्गयेरवदा-

ह्वन्य शृङ्गवेरी विभाविता । कुस्तुम्बुरुवदाह्वस्य तुम्बुरुणि

वृहंति च" इत्येके । फागिञ्जो महवकः । चाङ्गेर्यम्लपत्री । पिप्प-

लीमूलं ग्रन्थिकम् । चित्रको वह्निः । चव्यं चविका । त्वच्चा

गन्धत्वक् । वाराहीकन्दः " क्षीरान्विता मूलकतुल्यकन्दा सप्ता-

ष्टपत्रा सितरक्तकाण्डा । विभर्ति या पञ्चमष्टशब्दात्स-

कञ्चुकी श्वेतवर्षुरेण्या—" इत्यष्टाङ्गसंग्रहे । " शाककर्कशवाराह-

ष्टपणाकारकन्दका । ताम्बूलवल्लीच्छदवद्वाराही गृष्टिकीच्यते—"

इत्यन्यत्रोक्ता वा वाराही, तस्याः कन्दः । लशुनो रसोनः । गृजनः

पलाण्डुभेदः । तथाच वाष्पचन्द्रः— "गन्धाकृतिरसैस्तुल्यो

गृजनस्तु पलाण्डुना । सूक्ष्मनालाग्रपत्रत्वाद्धिद्यते-
 सौ पलाण्डुत-” इति । पुत्राडवाकुचीबीज पुत्राड एड
 गज , वाकुची सोमराजी, तयोर्बीजम् । लुङ्गीजम्बीरजफल लुङ्गी
 मातुलुङ्गी, जम्बीरो दन्तशठ, ताभ्यां जात फलम् । पाकिम-
 मिति चिञ्चादिपत्रकविशेषणम् । तत्र चिञ्चा चुक्रिका ।
 वार्ताक वृन्ताकम् । कलिन्द कालिङ्गम् । कर्कारु व्याख्यातम् ।
 पर्वारु फर्करी । पोलूषणं कटुरस पोलूफलम् । बालत्रिबलं
 कोमलत्रिबलफलम् । तोदनं राजमिय शीतफलम्, रावणाण्डिके-
 त्येके । शीर्णवृन्तक मुखवासकफल, कर्करकमित्येके, क्षुपत्रक
 मित्यन्ये । मरीच तीक्ष्णम् । एला स्यूलेला । दीप्यो यरानी । गन्धा
 पशुगन्धा । आसुरी राजिका । सर्पप. सिद्धार्थ. । रामठो
 हिङ्गु । गुलिकालषण पाकातिगृतत्वाद्गुटिकाभूतलषणम् ।
 स्वर्णि स्वर्णिसारः । यवक्षारो यावगूक । ऊपरा ऊपक,
 ‘ऊपरमृत्तिकापाक’ इत्येके । गन्धको लेलीनक । कुसुम्भकुलत्थौ
 धान्यविशेषौ । क्षारकूपाम्बु क्षाररस कूपोदकम् । शुक्र चुक्रं
 तलक्षणम्,—“ यन्मघादि शुचौ भाण्डे ससौद्रगुडफाजिकम् ,
 धान्यराशौ त्रिरात्रस्यं शुक्रं चुक्रं तदुच्यते—” इति ।
 आदिशब्देन मधूकपुष्पजादिग्रहणम् । उक्त च—‘मधूकपुष्पे-
 क्षुरसगुडपीलुफलादिभिः । साधित जातमत्यम्लं
 शुक्रं चुक्रं च तन्मतं” इति । “ फलादीन्यभिपूयन्ते
 सस्नेहलक्षणानि यत् । तदाद् शुक्रमपरे सन्धानाभिपुता-
 भिद्र ॥ मये दत्ते जडस्थाने मयभुक्त तदेव तु । मशुक्त तु
 माध्वीके गुडशुक्रं गुडोदके ॥ इशुशुक्त चेतुरसे इत्यमन्यानि
 कल्पयेत्” इत्येके । “ सर्वं पञ्चरस मयं काशान्तरयशा-
 पदा । त्यक्तान्यरममम्लत्वं याति शुक्र तद्रोच्यते—” इत्यन्ये ।
 मयं द्राक्षादिसन्धान, उक्त चाष्टादशप्रदे “ द्राक्षेभुमाक्षिकं

शालिरुचमश्रीहिाशमाः । मदाकरं यदेभ्योन्यत्तन्मन्मतिरूप-
 कं"—इति । मूत्रं गोमूत्रम् । काजिकं धान्याम्लम् । सौवीरं
 गोघूनकञ्जिकम्, निस्तुपयवकाजिकमित्येके । तुषोदकं यव-
 काजिकम् ।-खलः काम्बलिकश्च गोरक्षेन विपाचिनः गोरसः
 तक्रम् । मूलकादीनामगरुसारान्तानां तैलम् । तत्र मूलकं
 हरिस्पर्ग, जीमूतो देवदाली, कुट्टनो वत्सकः, अर्को रुपिका,
 करञ्जो नक्तमालः, विडङ्गं वेष्टं, ह्येडः कोशातकी, कोशात्रं
 लाभावृक्षफलं, तुम्बी अलावुः, सर्पपः सिद्धार्थः, शिशुः सौभा-
 जनकः, ज्योतिष्मती कहुणिका, इडुदी तापसनरुः, पार्या
 आदित्पनक्ता, पृथीका चाण्डिका, कृष्णजीरकमित्येके, हस्ति-
 कर्णो रक्तैरण्डरुः मशरर्णो भृगाठ इत्यन्ये, अरुणरौ भृगातः,
 तुवरको व्याख्यातः, द्रवन्ती शम्बरी, सप्तला चर्मसाहा,
 नीलिका कालाञ्जनी, शङ्खिनी यवतिका, श्यामा श्याममूला
 मिश्रवः, वृद्धदारुक इत्येके, दन्ती निकुम्भः, कम्पिडो रक्त
 वर्गः, पीलुस्त्रीक्ष्णतरुः, देवाहं देवदारु, चाँडा सरलः, गन्धिरः
 सारतरुविशेषः, केचिन्मण्डीरं पठित्वा शिरीषं व्याचक्षते,
 शिशिपा रुष्णसारः, अगरुः जोङ्गरुः; एषु मूलकादीनां
 बीजानि, देवाहानादीनां सारः । एतत्सर्वं श्लेष्मानिलघ्नं
 पित्तकरं च ॥ ९०-९८॥-

अपित्तं कफवातघ्नं विल्वः पत्तूरकोर्जकः ॥ ९९ ॥

आर्द्रकं रेणुका मध्यवार्ताकं चाम्लदाडिमम् ॥

शुष्के कोलकगे वङ्गकासीसे सीधुराक्षिकः ॥ १००॥

विल्वो मालूरः । पत्तूगे लोहमारः । अर्जकः प्रसिद्धः । आ-
 र्द्रकं शृंगवेरम् । रेणुका कौन्ती । मध्यवार्ताकं मध्यं नातिकोमलं
 नातिजठम् । अम्लदाडिमं अम्लरसं दाडिमीफलम् । शुष्के कोल
 कगे कोलं बदरं, कणा पिप्पली । वङ्गकासीसे कामीसत्रपुणी ।

सीधुगाक्षिकः आक्षिको - विभोत ऋत्तकृत्तः, आक्षिक्या सुरया
कृत इति जेज्जटः । एतत्सर्वं श्लेष्मानिलघ्नं पित्तोदासीनं च
॥ ९९-१०० ॥

तद्वच्छिद्युफलं चौतो रसः स्नेहोल्पपित्तलः ॥

शिग्रुफलं श्वेतमरीचम् । चौतो रसः सहकारफलवृन्तनि-
र्यासः । चौतस्नेहः सहकारफलमज्जतैलम् । एतत्त्रयं तद्वत्कफवा-
तघ्नं, अल्पपित्तलं किञ्चित् पित्तलम् ॥-

कफपित्तहरं जम्बूः खदिरस्तिनिशोऽशनः १०१

पिप्पलोदुम्बरस्वटपिप्पलीगर्दभाण्डकाः ॥

कोविदाराम्रकांशाम्रप्रियालाङ्गोलसलकी ॥१०२

करञ्जश्लोकम्पिलकिङ्किरांतविकङ्कताः ॥

रोध्राञ्जनवलामोटाभूर्जपिण्डीतकार्गटाः ॥ १०३

श्वेतचन्दनपत्तङ्गे द्रेकाऽविवृक्षवत्सकाः ॥

काकोदुम्बरिका पूगः कतकष्टिण्डुको धवः १०४

पटोलीकारवल्लीन्द्रवारुणीक्षीरमोस्टाः ॥

गुञ्जामेदोगलालज्जाकूर्चपर्णीदुरालभाः ॥ १०५

काकजङ्घा निशा मुस्ता त्रायन्ती पुण्डरीयकः

वालकं कटुतृणं दूर्वा दर्भो मरुवको नलः ॥१०६ ॥

वंशो बर्हिशिखा देवगन्धा ब्रह्मसुवर्चला ॥

हिलमोची चर्मरङ्गा विपमुष्टयेलत्रालुकम् ॥ १०७

शणपुष्पी हेमदुग्धा तिरिगिच्छि च माचिका ॥

लाक्षा जतुकरी पुष्पं धुकपुत्रागचम्पकात् ॥१०८

पाटलांकीब्जिनीनिम्बलवङ्गवकुलाशनात् ॥

निर्गुण्ड्या मूलकान्मौक्षात्केशरं पद्मनागयोः १०९

अरण्यत्रपुसं बालवार्ताकं तालजोऽङ्कुरः ॥

ताम्रं रीतिर्वर्तलोहं कांस्यगैरिकहिङ्गुलाः ॥११०

शङ्खाञ्जनाब्धिफेनालं सौराष्ट्री यासशर्कराः ॥

शाल्यादि छिन्नजं लाजा मथितं धान्बवैकरे १११

जले पलाशकाश्मर्यं तैलं यूपस्तु मुद्गजः ॥

पटोलजो मूलकजो निम्बामलकजावपि ॥ ११२

इति बोपदेवीये सिद्धमन्त्रप्रकाशे कफवातघ्नयर्गः ।

जम्बूः महास्कन्धा । खादिरो गायत्री । तिनिशः
 स्पन्दनः । अशानो बीजकः । पिप्पलोऽश्वत्थः ।
 लडुम्बरः कृमिफलः । बटो न्यग्रोधः । पिप्पली श्लक्ष्णः । गर्द-
 भाण्डकः छायावृक्षः । कोविदारः काञ्चनारः । आम्रं चूतः ।
 कोशाम्बो लाक्षावृक्षः । पियाळः चारः । अङ्गोर्लोऽकोठः ।
 सल्लकी गजभक्ष्या । करञ्जो नक्तमालः । शोलुः श्लेष्मातकः । कम्पिल्लो
 रक्तवर्णः । किङ्किरातः किङ्किराङ्गः । विकङ्कतः ग्रावतरुः ।
 रोधः तिल्वकः । अर्जुनः ककुभः । बला नागबला । मोटा
 जयन्ती । भूर्जो लेख्यपत्रः । पिण्डीतकः पिण्डारकः । अर्गटः
 आर्तगलः । श्वेतचन्दनं शुक्रश्रीखण्डम् । पत्तङ्गं पट्टरङ्गम् ।
 द्रेक्का महानिम्बः । अविवृक्षो मेपश्री । वत्सकः कुटजः ।
 फाकोदुम्बरीका फल्गुः । पूगः क्रमुकः । कतकोऽम्बुप्रसादनफलः ।
 टिण्टुकोऽरलुः । धवः शकटाक्षः । पटोली रामीफला ।
 कारवल्ली सुपवी । इन्द्रवारुणी विशाला । सीरमोरटो कोट्टुलः ।

गुञ्जा काषण्ठी । मेदोगला मृगदन्ती । लज्जा नमस्कारी ।
 कूर्चपर्णी मिठवल्ली । दुरालभा यवासिका । काकजहा ध्वांस-
 जहा । निशा हरिद्रा । मुस्ता गाह्वरी । त्रायन्ती त्रायमाणा ।
 पुण्डरीकः प्रपौण्डरीकः । बालक हौवेरम् । कचृण ध्यामम् ।
 दूर्वा शाङ्गुलम् । दर्भः कुशः । मखक खरवकः । नलो
 देवनलः । वंशो वेणुः । वार्हशिखा मयूरशिखा । देवगन्धा
 आरामशीतला । ब्रह्मसुवर्चला मण्डूकपर्णी । हिलमोची जल-
 घ्राणी । चर्मरङ्गा आवर्तकी । विपमुष्टिः केशमुष्टी । एलवाकु-
 मैलेयम् । शणपुष्पी घण्टारवः । हेमदुग्धा स्वर्णक्षीरी । तिरि-
 गिच्छि कण्टकरजः । माचिका माचिकम् । लाक्षा जतु ।
 जतुकरा चक्रवर्तिनी । धूकादीनां मोक्षान्तानां पुष्प, तत्र
 धूक ईश्वरमल्लिका, पुष्पाग पाटलपुष्पं, चम्पकश्चाम्पेयः । पाटला
 वसन्तदूर्वा । अर्का रूपिका । आञ्जिनी पद्मिनी । निम्बः
 पिचुमन्दः । लवङ्ग चन्दनपुष्पः । धमूलो मद्यटोहदः । अशनो
 बीजकः । निर्गुण्डी सिन्दुवारः । मलक हरिस्पर्णम् । मोक्षो
 मुष्ककः । केशर पद्मनागयो पद्म कमलं, नागं नागपुष्पं,
 तयो केसरं किञ्जल्कम् । अरण्यत्रपुसं वनशालुकम् । घाल्या-
 तार्कं यौमलवृन्ताकम् । तालजोऽस्ताल्स्याभिनरोद्रेड ।
 ताम्रं शुल्बम् । रीति घण्टरीति । रत्नोद्दमारकूटम् । कात्य
 घोष, गौरिक रक्तपापाण । हिङ्गुलो दरद । घह कम्बुः ।
 अञ्जन स्रोतोअनादि । अन्ध्रिफेन समुद्रफेन । बाल हरितालम् ।
 सौगण्डी तुवरी । यासशर्करा दुरालभोद्भवा शर्करा । शाल्यादि
 छिन्नज छिन्नमरुट शाल्यादिष्णम्यम् । लाजा भ्रष्टधान्यानि ।
 मथित दधिगिकारः । धान्ववैकरे जले धान्व जाङ्गलदेशस्थं,
 वैकरं विकरस्थं, विकरो बालुकां वीकीर्य कृतो जन्दाशयस्त-
 न्ये जले । पलाशः किंशुक, काश्मर्य श्रीपर्णी, तयोस्तैलं

किंशुककाश्मर्ययोर्वीजतैलम् । मुद्गजादयो यूषाः । तत्र मुद्गः क्षि-
 म्विधान्यमुख्यः, पटोलं राजीफलं, मूलकं हरित्पर्ण, निम्बः
 पिचुमन्दः, आमलकं धात्रीफलं, पटोलादीनां मुद्गादिसहितानां
 यूषाः कार्याः, तैर्विना यूपत्याभावात् । एतत्सर्वं श्लेष्मापि-
 त्तमम् ॥ १०१ — ११२ ॥

वातकृत्कफपित्तघ्नं करञ्जीनिम्बपद्मकाः ॥

राजद्रुमागस्त्यरुष्काः कुतिन्दुः कटुका त्रिवृत् ११३
 द्रवन्ती सप्तला दन्ती वासाभूनिम्बपर्पटाः ॥

नदीभल्लातगोजिह्वाकुचैलावृषगन्धिकाः ॥ ११४ ॥
 कठिल्लको गण्डदूर्वा क्षीरावी कल्पकस्तथा ॥

शाकं कल्लम्बुनाडीयमूर्वाकम्पिल्लकेवुकात् ॥ ११५ ॥
 लाङ्गलीसूरणैरण्डाञ्जिनीविम्बीकलायतः ॥

पुष्पं करीरकाश्मर्यं पलाशाग्वधवत्सकात् ॥ ११६ ॥
 शाल्मलीकाञ्चनागस्तिक्षणरोघ्राटरूपकात् ॥

फलपत्रे वटाश्वत्थवढ्युदुम्बरवेतसात् ॥ ११७ ॥
 शिरीषाद्दुर्दभाण्डाच्च फलं पर्पटकीधवात् ॥

वनतिक्ताक्षकीजम्बुविम्बीतिन्दुकटंकतः ॥ ११८ ॥
 बलाप्रियंग्वश्वकर्णदीनकीबकुलादपि ॥

राजालावोः कोशवत्या लवल्याः शुष्कपूगकम् ॥ ११९ ॥
 श्लेष्मातचीर्भित्ते वाले नेपालो दीर्घपत्रकः ॥

मूचीपत्रो नीलपेरो लोहं लोहमलस्तथा ॥ १२० ॥
 शाल्यादि स्थलसंभूतं सक्तुर्भक्ष्याश्च सृपजाः

माङ्गल्यको राजमापो मकुष्ठककलायको ॥ १२१ ॥

सतीनखिपूटाढक्यौ मसुरश्चणकस्तथा ॥

हरेणुश्चेत्यादिशमीधान्यं नन्दीमुखी तथा ॥ १२२ ॥

श्यामाकः शान्तनुः कङ्गुर्मधूली कोद्रवो यवः ॥

सरित्तुपारकूपाम्बु मधुर्ना क्षौद्रदालिके ॥ १२३ ॥

शतपत्रो भृङ्गराजः कोयष्टिर्जीवजीवकः ॥

वधु खञ्जनहारीतौ दुर्नासा गिरिशा जटी ॥ १२४ ॥

लट्टा लट्टपो गोक्षेडः सारङ्गो वटहा पिकः ॥

कुलिङ्गः सुगृहा लोहपृष्ठः फाकारदुन्दुभि ॥ १२५ ॥

क्रतुयष्टिर्बिण्डिमाणचिरणीशुकसारिकाः ॥

मञ्जुलीयकदात्यहगोपापुत्रप्रियात्मकाः ॥ १२६ ॥

कुम्भस्कृतः पाणविकः कोशकैरातकर्पराः ॥

वल्गुलीकलविद्वाग्निचूडायाः प्रतुदाः स्वगाः ॥ १२७ ॥

करञ्जी उत्तन्दकी । निम्ब पित्तुमन्दः । पद्मक पद्मकाष्ठम् ।
गजदुमो लताश्वत्थ । अगस्ति अगस्तिद्वयः । अरुणको भल्लात ।
कुतिदु फाकतिन्दु । कटुका कटुरोहिणी । त्रिवृत् कुम्भ ।
द्रवन्ती शम्बरी । सप्तला चर्मसाहा । दन्ती निकुम्भ । वासा
अटण्य । भूनिम्ब फिराततिकक । पर्पट पर्पटक । नदी
भल्लातो जलमल्लात । गोविहा दार्षपत्रिका । कुचैला
पाठमेद । वृषगन्धिका वस्तगन्धा । कठिलक पुनर्नरामेद ।
गण्टदूया गण्टाली । हीरावी दुग्धिका । कल्पको गन्धकर्पूरः ।
यन्त्रादीनां फलायातानां शकम् । तत्र कस्यभुर्नालक. नाडी

नाडिका । तयोर्लक्षणं " कलम्युर्नालिकः स्वादुः सुशितो
 यहुतोयजः । तद्भेदो नालिका श्लक्ष्णा ज्ञेया सान्या कलम्युका"-
 इति । मूर्वा मधुरसा । कम्पिष्ठो रक्तवर्णः । केतुकं पेलुका ।
 लाङ्गली कलिहारी । सूरणश्चित्रदण्डः । एरण्डः पञ्चाङ्गुलः ।
 अञ्जिनी पात्रिनी । विम्बी तुण्डिकेरी । कलायो धर्तुर्लं
 शिम्बिधान्यम् । करीरादीनामाटरूपकान्तानां पुष्पम् । तत्र
 करीरो गूढपत्रकः । काष्मर्यः श्रीपर्णी । पलाशः किशुकः ।
 आर्ष्वथः शम्याकः । घत्सकः कुटजः । शालमली तूलिनी ।
 काञ्चनः कोविदारः । अगस्ति अगस्तिवृक्षः । क्षणो मातुलानी ।
 रोध्रकः तिल्वकः । आटरूपको घासकः । बटादीनां गर्दभाण्डा-
 न्तानां फलपत्रे । बटो न्यग्रोधः । अश्वत्थः पिप्पलः ।
 घडी पिप्पली । उटुम्बरः कृमिफलः । वेतसो बंजुलः । शिरीषः
 शुक्रतरुः । गर्दभाण्डः छायावृक्षः । पर्पटक्यादीनां फलम् । तत्र
 पर्पटि मसिद्धा । धवः शकटारुणः । वनतिक्ता तिक्तपट्टेली ।
 आक्षिकी मसिद्धा । जम्बूर्महास्कन्धा । विम्बी तुण्डिकेरी । तिन्दुको
 विरली । बहो मन्मथद्रावणः । बला घाट्यालकः । मियङ्गुः
 गन्धामियङ्गुः । अश्वकर्णः सस्यसंवरः । दीनकी आशीतकः ।
 बकुलो मद्यदोहदः । राजालावुः मधुरालावुः । कोशवती कोशा-
 तकी । लयली "घनस्निग्धहरिप्रान्तमपुत्राटसदृक्छदा । सुग-
 न्धिमूला लवली पाण्डुकामलवलकला" इत्युक्ता । शुष्कपुगे
 शुष्कक्रमुकफलम् । श्लेष्मातं शेलुफलम् । चिर्मिदं डङ्गरम् ।
 नेपालादयश्चत्वार इक्षवः । नेपालो नेपालदेशजः । दीर्घपत्रो
 आयतपर्णः । सूचीपत्रस्तीक्ष्णाग्रपर्णः । नीलपेरोजसितपर्वा ।
 लोहमलो मण्डूरम् । शाल्यादि स्थलजं शाल्यादि धान्यम् ।
 सक्तवः भ्रष्टयवादिचूर्णः । भक्ष्याश्च सूषजाः मुद्गादिकृता भक्ष्याः ।
 मङ्गल्यादिहरेण्वन्तं शिम्बीधान्यम् । तत्र महल्यः पाण्डुरो मसूरभेदः ।

राजमापथैवलः । मकुण्डको मपुण्डकः । कलीया वतुलः । सतीना
महाकलायभेदः । त्रिपुत्रा लोके । आठकी तुवरी । मिसरी
मिसूरः । चणो ह्यमियः । हरणुः स्वल्पकलायभेदः । आ-
दिशब्दादन्येप्येवविधोः । नन्दीमुख्यादीनि यवान्तानि धा-
न्यानि । तत्र नन्दीमुखी नोदाहिका नन्दीपत्त्रोते जेज्जटः
निःशुकैयवंक इति बाण्यचन्द्रः । ज्योमाकस्तृणबीजः । शा-
न्तनुः शान्ति करः । केगुः मियंगः । माधुली मकुटवृण इति जेज्जटः
स्वल्पो गोधुम इति बाण्यचन्द्रः । कोद्रवः कारदपः । यवस्ती-
क्षणशुकः । सरिहृषाकूपाम्बु सरिन्नरी, तुपारी श्विद्यायः । कूपः
प्रसिद्धः, तेषाम्बुदकम् । मधुनीः सौवदोलिके । वयोलेक्षणम्,
"मक्षिकाः पिहलाः सुदमाः सुभाः स्यात्तत्त्वं । मधु । ऋषिषे व्रीतलं
केलि शौद्रमिन्मुच्यते सुधेः ॥ मधुराः लकषायं तु दाठः पत्रोपरि
स्थितं" इति । शतपत्रादयोऽमिचूदायन्ताः प्रतुदाः खगाः, प्रतुष
भक्षपन्तीनि प्रतुदाः । तत्र शतराजो राजशुकः । भृगराजः
"श्राद्धहराजो अथराजनाभो वनप्रियः काळवटाभिधानः । गो-
मेरकोऽसौ बहुधाविरापी सवृद्धशीर्षः मनुदः पतमी" इत्युक्तः ।
कोपष्टिः टिडिमः । जीवनीयको विपदर्शनश्यामिः । मधुः
कपिलवर्णः । शरितो, हस्तिपीतवर्णः । दुर्नासा, हृष्टनासा ।
गिरिशा पर्वतशरिणी । जत्री जटावान् । सद्वा पेषकोऽति-
रक्तपुच्छाधोभागः, भरद्वाजो भेदोलताख्य इत्येके । कटप
कोलटलट्टकैति लोके स्मृतः तादिवरवर्णपक्षः । सखानिचञ्चलकृ-
तिचतुलाहः सूरीपुच्छः प्रतुदो विहङ्गः— इत्युक्तः । गोक्षेत्रो
गोनर्दभेदः । साऊन्धतकः । यटहा यट्याती । पिकः कोकिकः
रुलिङ्गथटकः । मुग्दा पीतमस्तकः । लोहपृष्ठः च कृभेदः । फाकारः
फादशब्दाद्भाषी दुन्दाभेदुन्मुभिनादम् । ऋतुपष्टिः पंहरा । शिण्डिः
पाणो शिण्डिपट्टकभानिः । चिरण्टी चिरण्टका । शुक्रः कीरी

सारिका मियथादिनी । मंजुलीयको मंजुलनादः । दात्युहः टि-
ट्टिभवर्णः । काळकण्ठः अन्धकाक इत्येके । गोपीपुत्रो गोपालकः ।
मियात्मकः त्रपुरञ्जकः । कुम्भस्कृतो द्रुतिविराथः । पाणविकः
पणवध्दनिः । कोशः पत्रचरकः । कैरातः किरातमियः ।
कर्परः कपालामः । वल्युली वक्रविष्टाविनिर्गमा । कलविकः
षट्कभेदः । अग्निचूडोग्निवर्णशिलः । आदिशब्दादन्येष्वेवविधाः ।
एतत्सर्वं मारुतकरं श्लेष्मपित्तहरं च ॥ ११३—१२७ ॥

अवातं कफपित्तघ्नं तिलपर्ण्युष्णसुन्दरः ॥

भव्यं करीरं कर्कोटं कारवेळं विभीतकम् ॥ १२८

कदलीकन्दवेत्राग्रमधुमण्डसिते मधु ॥

झराम्बुशशभस्माङ्गपारावतकपिञ्जलाः ॥ १२९ ॥

तद्वत्तण्डुलीयो भार्गीशाको मुद्गैल्पवातलः ॥

तिलपर्णी बर्बरकः । उष्णसुन्दरो श्रीष्मसुन्दरः । भव्यादीनि
पञ्च फलानि । तत्र भव्यं कर्मरङ्गं, करीरं गूढपत्रकं, कर्कोटं
कर्कोटीफलं, कारवेळं कारेलं, विभीतकम् । कदलीकन्दो रम्भा-
कन्दः । वेत्रार्मं वेत्रस्याग्रजोद्भेदः । मधुमण्डो मधुनाच्छोभागः ।
मधुसिता मधुशर्करा, अयं तु विशेषः मधुपाकार्यक्तद्रवत्वं
मधु शर्करावद्भवति । मधु माक्षिकम् । झराम्बु निर्झरोदकम् । शशो
मृगविशेषः । भरमाङ्गादयः पक्षिणः । तत्र भस्माङ्गः कपोतः । पारा-
वतो नरमियः । कपिअलो गौरतित्तिरिः । एतत्सर्वं कफपित्तघ्नं
घातोदासीनम् । तण्डुलीयः तण्डुलीयशाकः । भार्गीशाको द्विजयं-
ष्टिशकः । मुद्गः मसिद्धः । एते त्रयस्तद्वत् कफपित्तघ्नाः अल्पवा-
तलाः किञ्चिद्वातलाः ॥ १२८ १२९ ॥—

इति श्रीवोपदेर्याये सिद्धमन्त्रप्रकाशे कफपित्तघ्नवर्गाः ॥

दोषघ्नं काश्मरीवन्दाशिरीपार्ग्वधवंजुलाः ॥

तून्यशोको सप्तपर्णपलाशाश्मघ्नपाटलाः ॥ १३० ॥

किणीहीः सारिवा पात्रे मूर्वा सोमा प्रसारिणी ।
सुव्यद्रिकर्णा वासन्ती जीवन्ती शङ्खिनी विपा १३१
गुड्व्यम्लानोऽतिमुक्ता मुञ्जस्तामलकी बला ।
सहदेवाम्बुकृष्णेभवलाकासन्नकङ्कताः ।
कामाता बाकुची ब्राह्मी चिल्ली जीवन्तवास्तुके १३३
सतीनमर्मरीसृपाशाकं राजक्षवः शठी ॥
सुनिपणोकुरो वर्याः शुष्कं बालं च मूलकम् ॥१३४ ॥
स्पृकास्थौणेयतगरदमनोशिरकुङ्कुमम् ॥
जातीमांसीशङ्खपुष्पीतरुणीकुन्दधान्यकम् ॥ १३५ ॥
शालिपर्णी पृष्ठिपर्णी गोक्षुरो वृषसारकः ॥
फलं धान्यभयाक्षीरीशताक्षकर्विकङ्कतात् ॥ १३६ ॥
पटोलीनिम्बकुटजकेतकीसरहेंगुदात् ॥
पक्कं कपित्यकूष्माण्डप्राचीनामलनीपतः ॥ १३७ ॥
स्विन्नपूगं स्वादुतिक्तं पीलु स्वादु च दाडिमम् ॥
बोलो राला सिलसिंधुसूतस्वर्णाभ्रमाक्षिकाः ॥१३८॥
रक्तशालिर्महाशालिः कलमः शकुनाहतः ॥
दीर्घशूको रोध्रशूकस्तूर्णकः शङ्खमौक्तिकौ ॥१३९ ॥
लाङ्गलः कर्दमो लोहवालो महिपमस्तकः ॥
पुंङ्गुः पाण्डुः पुण्डरीकः प्रमोदो गौरसारिवौ ॥ १४० ॥
सारामुखः शीतभीरुस्तपनीयः सुगन्धिकः ॥
पुष्पाण्डको दीर्घनालो महादूपकदूपकौ ॥१४१॥

सप्तमः । सप्तमः । सप्तमः । सप्तमः । सप्तमः । सप्तमः । सप्तमः । सप्तमः ।
 पापासभेदः । पाटला वसन्तद्वती । उकिण्डी शिरोवन्धनकाशिरा
 गोमर्षी । पाठा वृक्षतिका । मूर्वा मधुरसा । सोमा-सोमनर्कः । पस-
 रिणी-सुमस्यः । तुम्बी-अनावृशः । अद्रिकर्णा-सूर्यकः । वासन्ती
 प्रसन्ती । जीवन्ती-जीवनी । शङ्खिनी श्वतिका । विषा-अतिविषा ।
 गुडुनी । छिन्नरुहा- । अम्बानो, अम्बानक- । अतिमुक्ता
 मापवी । सुजाः, शरः । तामलकी-भूम्यामलकी । चला
 यात्र्याङ्कः । सहदेवा दण्डोत्पला । अम्बुकृष्णा जलपिप्पली ।
 इम्बुला-नागवला । कासपः-कासमर्द- । कुङ्कतागतिबला ।
 कामाता-काकमाची । वाकुची-सोमवल्ली । बाली-ब्रह्माण्ड-
 की । चिह्नी-प्रसिद्धा । जीवन्तो-नक्षमालः । वास्तुक-वास्तुकम् ।
 सतीनादीनां त्रयाणां शाकम् । तत्र सर्वानो महान् फलेपभेदः ।
 विष्णुकान्तेत्येके । ममरी-प्रसिद्धा । स्या-वृहत्पयो-कासमर्दभेदोप-
 केदारे पूर्यते, शिंभुसं-इत्येके । राजश्वो-राजसर्वपः । दुग्धिके-
 त्येके । शठी-कर्चुरः । मुनिपण्णेश्वरुदीलः । शाको-जलाम्बिते
 देशे-चतुःपत्री-तु-कीर्त्ये-इत्युक्तः । अङ्कुरो-वमोशतावपेक्षुरा-
 शुष्कं-मालं-च-मूलकं-शुष्कं-मूलं-वालं-मूलकान् । अष्टका-इत्यु-
 र्याण्ये-शीर्णोमकम्-तगरं-ब्रकम्-दमनः-पाण्डुराङ्कः-उशीर-श्रीर-
 णकम् । कुङ्कुमं-त्रादिकं । त्रावी-माळती । माषी-जटिला । श-
 इ-पुष्पी-कम्बुमालिनी । त्राणी-रामतरणी । कुन्दो-माध्यः । धा-
 न्यके-कुस्तुम्बरी । शालिपर्णी-स्थिरा । पृष्टिपर्णी-पृथक्पर्णी । गोस-
 रः-श्वेदद्वी । हृषीकारकः-कौण्डिन्यकः । धाईवादीनामिह्रदान्ता-
 नां-फलेमां-तत्र-पौत्री-आमलकी । अमर्षी-हरितकी । सारी-रा-
 जादनः । शतासकं-वार्यां-सदावस्यमिनि-ख्यातम् । विकङ्कतः
 सुवर्तेषु-पटोली-राजीफलः । निम्बः-पिप्पुमर्दः । कुटजो-वत्सको-के-
 तकी-तृणजन्वन्ती-सरहा-शर्मजम्बू । इन्द्रस्तापसवृक्षः । कपित्थो-
 द्वीमां-नीपान्तानां-एकं-फलम् । अत्र-कपित्थो-दक्षिणः । मूष्ण-
 ष्टो-पुष्पलम् । माषी-मामलकी-त्राणी-मामलकम् । नीपो-राज-

दम्बः। स्विद्रूपे। स्वप्रक्रमकफलम्। स्वादुतिकं पीलु मधुगतिकरसं
 पीलुफलम्। स्वादु दाडिमं मधुरदाडिमफलम्। बोलो गन्धरसः।
 राला सर्जरसः। सिरुकः वुरुष्कः। सिन्धु सैन्यवम्। सूतः पारदः।
 स्वर्ण सुवर्णम्। अभ्रं अभ्रकम्। माक्षिकस्ताप्यघातु। रक्तशाल्यादयो
 शायनाद्यन्ताःशाल्यः “शीतोष्णवर्षजा-शालिपट्टिकत्रीहयोऽथवा।
 अकण्ठितश्वेतगर्भा पक्ककण्ठितपाण्डुराः” इतिशाल्यादिनां भेदः।
 तत्ररक्तशालिः लोहितशूकः। महाशालिः महातण्डुलः। कलमो
 ऽन्तर्वेद्या कलम्बिरिति व्याख्यातः। शकुनाहृतः “द्वीपान्तरः-
 त्समानीतो गरुडेन महात्मना। शकुनाह शालिः स्याद्रुडापर-
 नामकः” इत्युक्तः; उत्तरकुरोः हंसैरानीतः सावत्स्यां चक्र इति,
 मगधे माशकख्यात इत्येके। दीर्घशूकः आयतशूकः। लोध्रशू-
 को लोध्रपुष्पाकारशूकः। तूर्णः शीघ्रपाकी आश्वयुज इति का-
 श्मीरे। शङ्खयौक्तिकः शङ्खाकारशुको मुक्ताकारतण्डुलः; द्वावेतौ
 इत्येके। लाङ्गलः सीरुकृष्णभूमिजः। कर्दमः पङ्किलभूमिजः।
 लोह्यालः काठेणतण्डुलः। महिषमस्तकः कौलिकलेलासीति
 मध्यदेशे। पुण्ड्रः पौण्डरीकाभः। पाण्डुः पाण्डुरूपः पाण्डुशूकश्च।
 पुण्डरीकः श्वेतोत्पलाभः। प्रमोदः महादकः। गौरो हरिद्राभः।
 सारिवः सारिवासदृशः। सारामुखः कृष्णमुक्ताकारतण्डुलः।
 शीतमीरुः यो बहुशीतेन निष्पाद्यते। तपनीयो अल्पशीतेन
 निष्पाद्यते। सुगन्धिको गन्धशालिः। पुष्पाण्डः पुष्पवत्सुराभिः
 सुकुमारतण्डुलः। दीर्घनालः आयतनालः। महादूपको महागद-
 कारी। दूपको मदकारी। पचङ्कः कुंकुमकः। काभनः सुवर्णशालिः।
 शायनः शङ्कुनाकः, घोटकपुच्छ इति जेज्जटः। आदिशब्दादन्येष्वे-
 वविधाः। गौराद्याः काङ्कुकान्ताः पट्टिकाः। तत्राप्यो गौरः मह-
 त्प्रमोदः, पीताशूर्णकाङ्कुकगौरकाङ्कुकः, शेषाः कृष्णाः। तत्र-
 गौरे गौरपट्टिक। महान्महापट्टिकः। कुरुवकः कुरुवककुमुमा-

कारशूकः । प्रमोदः प्रहादकः । अशानपुष्पकोऽशनपुष्पाकारशूकः ।
 मुकुन्दो मुकुन्दप्रियः । कालकः कालवर्णः । पीतः किञ्चित्कृष्णोति-
 मोरः । केदारः प्रचुरोदकेन जातः । चूर्णः सूक्ष्मतण्डुलः । कां-
 गुकः कंगुसदृशः । इत्वाद्या अन्येष्वेवंविधाः । महादयो गन्धनान्ता
 श्रीहयः । तत्र महान्महातण्डुलः । रुष्णः कृष्णतूषतण्डुलः । जतून्मु-
 खो छाक्षाभमुखः । सारामुखः सारिकाचञ्चाभतण्डुलः । त्वरितः
 शीघ्रपाकी । लाष क्षो लाषनेत्राभतण्डुलः । चीनः चीनफल-
 चीजाभतण्डुलः । सूकरः सूकरवर्णपुष्पतण्डुलः । कुकुटाण्डः
 कुकुटाण्डाभतण्डुलः । उज्जालो य ऊर्ध्वं जाठैरिव शकैश्चीयते ।
 धारदो यः धरदि पच्यते । दर्दुरो दर्दुरवदृष्टिजीवी । कुरुवि-
 न्दो यः प्रायः कुरुषु लभ्यते । नन्दीमुख आटिचञ्चाभतण्डुलः ।
 वरको पराटिकाकारतण्डुलः । उद्यालो धनकोद्रवाकारतण्डुलः ।
 गन्धनः सुगन्धिः । पार्थन्तगिष्ठं यद्गङ्गं यदान्तरिष्ठं गाङ्गं वारि
 ननु भौमं ननु सामुद्रम् । सामुद्रमपि चाश्विनि आश्वयुजि गृहीतं
 सामुद्रमपि । तत्रान्तरिष्ठलक्षणम्, “पुनर्वस्वादिनरके वारि मु-
 ष्वाति यद्रविः । क्षाममाप्तं गृहीतं तदान्तरिष्ठमुदाहृतं” इति । गाङ्ग-
 सामुद्रलक्षणं “येनाभिवृष्टममलं शाल्यशं राजते स्थितं ॥ आश्लि-
 ष्णमायिवर्णं च तप्तोषं गाङ्गमन्यया ॥ सामुद्रं तत्र पातय्यं मासादा-
 भपुजादृते”-इति । भौमं देशे सित इत्यादि । सितादिदेशस्य
 इन्द्रादिस्पृष्टं यत्रौषमपि । सिते श्वेतमृत्तिके भूभागे । कृष्णे
 कृष्णमृत्तिके । नीले नीलमृत्तिके । साधारणे जाङ्गलानूपसाधारणे ।
 उक्तं च, “देशोत्पत्तेश्च नगो गाङ्गलः स्वल्परोगदः । अनूपो
 विपरीतोऽस्मात् समः साधारणः स्पृष्टः-” इति । शुचौ निर्पेडे ।
 पृथौ विस्तीर्णे । इन्द्रर्षवनेः स्पृष्टं चंद्रसूर्यशापुभिर्षयाकालं स-
 म्बद्धम् । मदरसं यदभ्यकरत्तम् । यद्गुह्यं यद् पर्वतोपरि स्थितम् ।
 बन्धारदं धरदुसंबन्धादुत्पन्नातिशयं, यत्पारियात्रनदीमर्षं । य-

तस्यादुःकौषं पापुससंदाहृत्यार्थं च व्यत्याहृशमं कृपनेनावश्रैतित-
 चतुर्थांशं च मेषु तृशतलं च कश्चित्शीतलम् । तत्र च स सुदादिजो-
 प्पीकृतः ; तत्र भृत् मृत्तिका, जतु लाक्षा, स्वर्णः सुवर्णः, रूप्यं
 रजतं मण्डकः, सुषाणः अक्रांरुपानः सर्वाश्रानः ; धारोष्णदुग्धं
 धारोष्णाक्षीरम् । अग्निन्तु धात्रीयुगामलकद्रुकं दधि । पाकिमं मधु-
 पत्रं मधु ११ कर्माग्निसंयोगात् त्रिक्राव्यावस्थानादित्येके ; अजा-
 क्षीरादि दुग्धादि घृताञ्चमलाः श्रीर्णाञ्च पुराणघृतं ; तच्छर्णं,
 "तुभ्यं न्यं पुराणं स्यादसुवर्णस्थितं घृतम् । लाक्षासनिभं
 श्रीं मप्रदणपुत्रं" इति । घृतमण्डः सर्पिव ऊर्ध्वभागः ।
 सामप शूलमो-
 पयावतिकके

ययक्षेत्रजा विक्ला समाष्टपत्रा तस्यास्तंलम् । स्नेहादिभिर्मिलितैः
 संस्कृतो मन्यः सक्तव । तत्र स्नेहो घृतादिः, मधु मासिकं,
 द्राक्षा गोस्तनी, इक्षुरं, हृत्तिर्पासुः, अम्लः सारादिः, सितां
 शकरा, गुह इक्षोविकारः । यूपस्त्वामलकदादिभिः धात्रीफलैः
 दादिभिलैश्च मिलितैः यूपो मुद्रकत इति शेषः । लाघवतिर्गिरी

नुकी विळे शयी मृगमातृकोऽल्पः पृथुदरो मृगाविशेषः, "स्वल्पः पृथु-
 दरो शेषः" शशाभो मृगमातृकः" इत्युक्तः । एतत्सर्वं दोषत्रयवहरे
 १२०-१२४ ॥

अदोषं दधि सतीद्रि हिमाम्भो रोगखाण्डवः ॥१५१॥
 ? दधि सतीद्रि मयुमिश्रं दीपि । हिमाम्भो हिमीदकं । हिमं यद-
 न्तार्गिर्वापित्रीदौ स्फटिकोपलमं पतति । रोगखाण्डवत्सुश्रुतीकं ।
 "स तु दोषिभ्युक्षिकामुक्तः" स्याद्दीर्गखाण्डवः इति । अत्र च
 दोषत्रयोदात्मिनश् ॥१५१॥ ; १५२-१५५ ॥ १५२ ॥
 इति श्रीशिवदेवीसिद्धिदण्डप्रयोगशोषणकर्तृणाः ॥ १५२ ॥

फलं तस्य नाटी, गवेषुका कपिला तिन्दिशादि चतुष्टयफलं;
तत्र तिन्दिशं छाटकं, चीनाकं दीर्घमण्डपवल्लीफलं, पुत्रजीवः
प्रसिद्धः, कुकुण्डजं एतत्सर्वं वातश्लेष्मकरम् ॥ १५७ ॥ १५८ ॥
तद्वसित्तकरी किञ्चित् यातुकी ससुवर्चला ॥ १५९ ॥

यातुकी केशपर्णा । सुवर्चलादित्यभक्ता । एषा द्वयी वातश्ले-
करी किञ्चित् पित्तला च ॥ १५९ ॥

कफपित्तकरं त्वाम्रं वद्धास्थि नलिनीजलम् ॥

कालाम्लासुतशाण्डाकी शकुली रागखाडवौ ॥ १६० ॥

प्रदिग्धमांसं पिष्टोत्था भक्ष्या यवकहायनौ ॥

नैपधा पांशुवाप्याद्यः शालि-

आम्रं वद्धास्थि मध्यावस्थं चूतफलम् । नलिनीजलं पुष्करि-
णीतोयम् । कालाम्लासुतशाण्डाकी कालाम्ला चिरकालावस्था-
नेनाम्लीभूता, आसुता शाण्डाकी । “ स्थिन्नं क्षुण्णं मूलकादि
सुगन्धिकटुकान्वितप्रवटकीकृत्य कुर्वन्ति शाण्डाकीं सुहृत्वासिनः ”
इत्युक्ता । आदिशब्देन मूलादिग्रहणं, उक्तं ह्यन्यत्र “शाण्डाकी
कन्दमूलादिमुद्गादिवटकैः कृता” इति । शाकसिक्थमण्डामुतिः
शाण्डाकीत्येके । “ मूलकन्दकसन्धानं शाण्डाकी स्याद्बहुद्रवा ”
इति ताद्विशेषः। शकुली नलेनोक्ता “शालूकबीजसंयुक्तैः शालिकोद्रव-
तण्डुलैः। सुपिष्टैस्तिष्ठसंयुक्तैस्तेजभृष्टैस्तु शकुली”-इति । रागखा-
डवौ व्यंजनविशेषौ, तयोर्लक्षणं “ सितामध्यादिमधुरा रागा-
स्तत्राच्छकान्तयः । ते साम्लाः स्वाद्या रेखाः पेयाश्चांशुकगा-
लिता -” इति । आदिशब्दादन्येषां कपित्थादीनां ग्रहणम् । मधुरा
मधुरमायाः । उक्तं ह्यन्यत्र “स्वाद्वृत्तलवणो राग ईषस्वादुरसेः
फलेः । कपित्थादियुतो गन्धवर्णवैशद्यसंयुतः”-इति । रेखाः
पेयाः वेति रागाणां द्वैविध्यं; उक्तं हि, “ कपित्थमध्यमूत्रीकागुः

स्रग्हावमहितो मधुशीर्षकः—“इति। पेया सस्त्रिक्यः शालितण्डुल
निकाय । संयावः “ समितामचुदुग्धेन मदपित्ता मुग्धाभेनम् ।
पचेत् धृतोत्तरे खंडे क्षिपेद्भाण्डे नवेततः॥ संयावोऽसौ युतश्रर्णेष्-
पलापरिचार्द्रकैः” इत्युक्तः । पायसः छेरेयी । एतत्सर्व
कफकरम् ॥ १५४ ॥

कूर्चिकादिकृता भक्ष्याः श्लेष्मलानातिपत्तलाः १५५
कूर्चिकादिभिः सारविकारैः कृता भक्ष्याः कफकराः किंचित्
पित्तकराश्च ॥ १५५ ॥

वातपित्तकरं बालमात्रं भक्ष्या विरूढजाः ॥

बालमात्रं कौमत्रं चूतफलम् । भक्ष्या विरूढजाः विरूढै-
रुदितधान्यैः कृता भक्ष्याः । एतत् द्वयं वातलं पित्तलं च ॥

तद्वत्त्वश्लेष्मलं चामं कपित्थं वंशजोडूकुरः ॥१५६॥

आमं कपित्थं कौमलं कपित्थफलम् । वंशजोडूर वेणो क
रीरः । एतद्द्वयं वातपित्तकरं श्लेष्मोदासीनं च ॥ १५६ ॥

प्रोक्ता यवसुरा किंचित् कफला वातपित्तला ॥

यवपिष्टकृता सुरा वातपित्तकरी किंचित्श्लेष्मकरी च ॥

वातश्लेष्मकरं शाकं यष्टिगुग्गुलुसूप्यजम् ॥ १५७ ॥

नालिकं शालिकल्याणी चंचुपर्णी कुबेरजम् ॥

यवशाकं च कूष्माण्डनाडीजं सगवेधुकम् ॥ १५८ ॥

फलं तिन्दिशचीनाकपुत्रजीवककुण्डजम् ॥

यष्ट्यादिगणेषुकान्तं शाकं; तत्र यष्टी यष्टीमधु, गुग्गुलुमं-
दिपासः, सूप्या मुद्गादयः, नालिक नालिकाफारं, शालि-
कल्याणी शालिविका, चंचुपर्णी चक्षुसदृशपत्रा । कुबेरो तिन्दि-
शसः । यवशाकं यवस्यविष्टीसदृशमहापत्रम् । कूष्माण्डं कुम्भ-

फाणितं विल्वलकुचे पके काणकपोतकः ॥ १६४ ॥

भेदासी चिलिचीमश्च वृद्धशुष्ककृशामिपम् ॥

पिण्याकः पाटलावीहिर्मदोमज्जवसाः पुनः ॥ १६५ ॥

कुम्भीरहस्तिमहिपवस्टाकाकमद्गुजाः ॥

पिण्याकाम्लाशिनीवालवत्सावत्सापयो जलम् १६६

शृतशीतोपितं नष्टं पल्वलोपाब्धिवप्रगम् ॥

वकसः कोहली मद्यं शिष्टनष्टनवोत्थितम् ॥ १६७ ॥

सार्पपंशाकं सर्पपत्रादिशाकं, ज्योतिष्मत्याः कङ्गुणिकायाः शाकं, कुठिअरः कुञ्जरः, छत्राकं कर्परक, भुंभुः भुंभूक । लोणीका घोलिका । वृद्धार्द्रानं च मूलकं वृद्धं जठं, आर्द्रं सरस, आममननिपल्लं मनु घालं, तस्य दोषलघ्वादिती। तिलपिण्याकविकृतिः तिलविकृतिर्नोदकादिः, पिण्याकस्तिरपीडितयंत्रकिष्टः, तस्य विकृतिर्वटकादिः, शुष्कशाकं शुष्कवार्ताकादिः । विरूढकमद्गुरितधान्य, विगसरोहमसम्भ्रूढं जातमात्रमित्येके । शाण्डाकीवटकानि वैषटकैः शाण्डाकी निष्पाद्यते । आम मधु अपकं मधु । मन्दाविकं दधि मधुमसम्भ्रूजात दधि, आविकं मेपीसीरजं दधि, द्वन्द्वकपत्रावादेकरचनम् । फाणितं समल इक्षुविकारः । विल्वलकुचे पके विष्व मालूरं, लकुचं लकुचफलम् । काणकपोतो ह्रस्वाद्यः कपोतभेदः । भेदासी पत्रवासी लघुः शुक्रभेदः पत्रगुहाद्यः । चिलिचीमो मत्स्यभेदः । तस्य लक्षणम्,— 'शकली रक्तनयनो रक्तराशिश्च सर्वतः । प्रायश्चरति यो भूमौ स तु मत्स्याधिष्ठीचिमः' इति । वृद्धशुष्ककृशामिपं वृद्धं जराभ्यासपृणादिकं, स्रग्गुणकमनार्द्रं, कुम्भीरवातुमृगादिजम् । पिण्याको व्याख्यातः । पाटला पाटलापुष्पाभो वीहिः । कुम्भीरादिजाता

दृक्षाद्भदादिभैः । शकंरातितलचूर्णैश्च सुपिष्टैः सुप्रयोजितैः । घान्य-
 सौवर्चज्ञाज्जाज्जीराजिकामरिचान्वितः । त्रिजातककृताभेदो छे-
 दकः परिकीर्तितः ” इति । तथा “सिताखकसिन्धुतैः सवृत्संम्ल-
 पुरुषकैः । जम्बूफलरसैर्युक्तो रागो राजिकयांन्वितः ” इति ।
 प्रेयरागोयम् । रागा एव, स्यात्लाः, खादनाः । ते च मधुरा-
 म्लमायाः । उक्तं हि, “स्पष्टाम्भुरोदस्पष्टकपायलवणोपणः ।
 अतिक्तः खादयः कोलकापेत्येकांशुहितः ” इति । तेषु लिङ्गप्रेम-

श्रुतं, “सिक्तं बहुषुते भृष्टं भुङ्क्तेष्वावुमां मृदु-” । जीरकाद्यैश्च न
 मांसं परिशुष्कं तदुच्यते । तदेव गोरसादानं भ्रदिग्धमिति वि-
 धुतम् ” इति । पिष्टोत्था मक्ष्याः शालिपिष्टकृता भक्ष्याः ।
 यथाकादयः शालयः । तत्र यथको यथाकारतण्डुलः । शयन-
 श्रिरपाकी । भैष्यो निषधदेशज । पाशुवाप्यो यो घृलौ वाप्यते ।
 आदिशब्दादन्येष्वेवंविधाः । एतत्सर्वं श्रेष्णपित्तकरम् ॥१६०॥

स्तद्वत्कुसुमजम् ॥१६१॥

कुसुमजं तैलं कफापित्तलं वातोदासनि च ॥ १६१ ॥

तैलं न वातलं चोर्विच्छत्राकं चाप्यवातलम् ॥
 सर्वाङ्गभाकं भूमिजं छत्राकं, भूमिजमिति करीपादिष्पुदा-
 सार्प । कफापित्तलं किंचिदातकं च
 दोषलं शार्पं शाकं ज्योतिष्मत्याः कुटिञ्जरः ॥१६२॥
 छत्राकं झंझु लोणीका वृद्धार्द्रमं च मूलकम् ॥
 तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कं शाकं विरूढकम् ॥१६३॥
 शांठाकीवटकान्यामं मधु मन्दाविकं दधि ॥

फाणितं त्रिल्वलकुचे पक्के काणकपोतकः ॥ १६४ ॥

भेदासी चिलिचीमश्च वृद्धशुष्ककृशामिपम् ॥

पिण्याकः पाटलात्रीहिर्मदोमज्वसाः पुनः ॥ १६५ ॥

कुम्भीरहस्तिमहिपवस्यकाकमद्गुजाः ॥

पिण्याकाम्लाशिनोत्रालवत्सावत्सापयो जलम् १६६

शृतशीतोपितं नष्टं पल्वलोपाब्धिवप्रगम् ॥

वक्त्रसः कोहली मद्यं शिष्टनष्टनवोत्थितम् ॥ १६७ ॥

सार्पपंशाकं सर्पपत्रादिशाकं, ज्योतिष्मत्याः कहुणिकायाः शाकं, फुडिजरः कुञ्जरः, छात्राकं कर्करकं, भुंभु. भुंभूक । लोणीका घोलिका । वृद्धाद्रां च मूलकं वृद्धं जराठ, आर्द्रं सरसं, आममनाप्रिपक्षं मनु थालं, तस्य दोषछत्वादिनि । तिलपिण्याकविकृति. तिलविकृतिमौदकादिः, पिण्याकस्तिलपीडितपत्रकिष्टः, तस्य विकृतिर्वटकादिः, शुष्कशाकं शुष्कयार्ताकादिः । यिरूढकमद्गुरितधान्य, विगत्तरोद्दमसम्पृष्टं जातमात्रमित्येके । शाण्डाकीवटकानि वैर्यटकैः शाण्डाकी निष्पाद्यते । आम मधु अपकं मधु । मन्दाविकं दधि मद्दमसम्पृष्टात् दधि, आविकं मेयासीरजं दधि, द्वन्द्वैक-पत्रापादकयवनम् । फाणितं समल इक्षुविकारः । त्रिल्वलकुचे पक्के पित्तं मालूर, लकुचं लकुचफल्म् । काणकपोतो ह्रस्वाद्यः कपोतभेदः । भेदासी पत्रवासी लघुः शुक्रभेदः पत्रः पुत्राल्पः । चिलिचीनो यत्स्यभेदः । तस्य लक्षणम्, 'शाकली रक्तनयनो रक्तराशिश्व सर्वतः । मापथरति यो भूमौ स तु यत्स्यचिलिचीचमः' इति वृद्धशुष्ककृशामिपं वृद्धं जरा-ठ्याप्तमृगादिजं, सशुष्करुमनार्द्रं, कृशं क्षीणवानुमृगादिजम् । पिण्याको व्याख्यातः । पाटला पाटलापुष्पाभो वीहिः । कुम्भीरादिजाता

मेदोमज्जवसा. । तत्र कुम्भीर पादि जलेशयभेदः, हस्ती गजः, महिषो अश्वारिः, वरुणो विष्किरभेदः. काको वायसः, मद्रु जलकाकः । पिण्याकाम्लाशिन्यादीनां पय क्षीरं; तत्र पिण्या-काशिनी तैलकिष्टभक्ष्या, अम्लाशिनी भाण्डलेपादिसन्धानभक्ष्या, बालवत्सा पयोमात्रवृत्तिवत्सा, अवत्सा वत्सेन विना दुह्यमाना, अथवा विशुध्या म्रियमाणवत्सा । शृतशीतोपितादि वप्रगान्तं जल, तत्र शृतशीतोपित कथित सद्रात्रिमुपितं, नष्ट विकृतगन्धवर्णरसस्पर्श, पल्वलगमल्पसर स्थं, उपगं क्षारभूमिस्थं, अन्धिगं समुद्रगं, वप्रगं केदारस्थम्। बकसः शुष्कार्द्रौ मद्यावयव, उक्तं च, “ किण्वबकसमे-दकजगलाः कादंयरीप्रसन्ने च । शुष्कसमार्द्रा सार्द्रा समुद्रयाः क्रमोर्ध्वगा मये ” इति । समोत्र पूर्वोत्तरावस्थासाधारणः । कौ-हली यवसक्तसुरा, भक्तसुरेत्येके । शिष्टनष्टनवोत्थित मद्यं शिष्टं अवशिष्ट किञ्चिच्छेष, नष्ट किञ्चिद्विकृतसादि, नव अनतीत-वत्सर, जातमात्रमित्येके, उपितं सन्धानपानादुद्धृत्य पात्रा-न्तरस्थापित । एतत्सर्वं दोषप्रयजनकम् ॥ १६७ ॥

इति श्रीवोपदेवीये सिद्धमन्त्रप्रकाशे दोषलवर्गः ।

न सिद्धः सिद्धमन्त्रेण यस्य द्रव्यस्य निर्णयः ॥

तस्य नान्यत्र कुत्रापित्यत्र चित्रमधीमताम् ॥१६८॥

एव निर्णोतानि शेषभेषजशक्तितन्त्रेषु ग्रथे सक्षित्त्याद, असंपूर्णत्वशंका माभूदिति साविष्कारमाह-नेत्यादि । अस्मिन् ग्रथे यस्य द्रव्यस्य निर्णयः शक्तिनिर्धारो न सिद्धो न सम्पद् जातस्तस्य द्रव्यस्यान्यास्मिन् ग्रथे कचिदापि न सेत्स्यति । यद्य-प्यानन्त्याद् द्रव्याणि कार्त्स्न्येन वक्तुं अशक्यानि तथापि यावान्ते प्राचीनेषु ग्रथेषु लब्धानि तावान्ति निर्णोतानीत्यर्थः । अत्र विषये अधीमता बुद्धिविहीनानां चित्रं कथमीदृशेनाति-संक्षिप्तेन सादृश्विस्तीर्णचरकादिशास्त्रोक्तसमग्रद्रव्यनिर्णय इत्य-

नुपपात्तिगर्भो विस्मय, ननु बुद्धिमतां, जानन्ति ह्यपी यदास्ति
 ज्ञापि विदुषि कोप्यतिशय इति उक्तं च रुद्रभङ्गेन, "सानन्दं ममवा-
 क्कटाक्षविशिखैर्येषां न भिन्न मनो यैः संसारसमुद्रपातविधुरे-
 ष्वन्येषु पातायितम् ॥ यैर्निर्वारस्त्रस्वतिविलसित द्वित्रैः पदैः
 सद्गत तेषामप्युपरि स्फुरन्ति मलय कस्यापि पुण्यात्मनः"
 इति ॥ १६८ ॥

लेभे जन्म महादेवादायुर्वेदं च भास्करात् ॥

सन्मानं सिंहराजाञ्च केशवः कारकोऽस्य सः ॥ १६९ ॥

अथ ग्रथकृत श्रोतृणामादरार्थमात्मानं व्यापयति—लेभे
 इत्यादि। अस्य सिद्धमन्त्रस्य केशवनामा भिषक्कारकः कर्ता। यो
 महादेवाज्जन्म लेभे लब्धवान्, महादेवसदृशवाक्यत्वाच्च महादे-
 वो वेदपदाभिधानमहाराष्ट्रनिवासी विम इति शेषः, अथवानेक-
 जन्माराधनसंतुष्टान्महादेवादीदृक् परोपकारकं जन्म लेभे। यच्च
 भास्करात् आयुर्वेदं लेभे, भास्करशब्दवाच्यत्वात् भास्करशब्द-
 त्वाच्च भास्करो वेदपुराख्यश्रीमद्राजधानीनिवासी विम इति शेष-
 प, अथवानेकजन्माराधनसंतुष्टान्नास्करदेवादीदृश परोपकार-
 क्षममायुर्वेदं लेभे। यः सिंहराजात्सन्मानं सम्यक् पूजा लेभे ल-
 ब्धवान्, सिंहराजशब्दवाच्यत्वाच्च सिंहराजा राजा य सिंहस्त-
 त्सदृशत्वाच्च शत्रूणामिह सिंहराजो ददकमहाराजाधिपो राज-
 विशेष, अथवानेकजन्माराधनसंतुष्टात् सिंहराजान्नरासिंहमू-
 र्तिदेवात्सर्वतः सन्मानं लेभे ॥ १६९ ॥

धनेशाध्यापितो वेदपदौका पितृकर्तृकम् ॥

सिद्धमन्त्रं विवृतवान् वोपदेव सता मुदे ॥ १ ॥

इति श्रीवोपदेवविरचिन सिद्धमन्त्रप्रकाश समाप्तः ॥

श्रीगणेशाय नमः

अथ नारायणभिपक्कृतो वातघ्नत्वादिनिर्णयः
सटीकः ॥

आयुर्वेदाभिज्ञैर्धर्मा द्रव्यस्य ये प्रोक्ताः ।

चलपित्तकफापहतावहतोदासीनतात्मानः ॥१॥

कैवल्यसंकराभ्यां तद्भेदा ये तु सप्तपञ्चाशत् ॥

सोदाहरणं लिंगं तेषां वक्ष्याम्यसंकीर्णम् ॥ २ ॥

श्रीश सुश्रुतचरकौ गुरु च नागेशमानस्य ।

नारायणो विवृणुते वातघ्नत्वादिनिर्णयं स्वकृतम् ॥ १ ॥

सत्र तावत्प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं सप्तयोजनमाभिधेयं प्रतिजानीते-
आयुर्वेदाभिज्ञैरिति । प्रथममायुःशब्दो मंगलार्थः (तेषां सोदाहरणं
लिंगं असंकीर्णं वक्ष्यामीत्यन्वयः; सोदाहरणं सट्टष्टान्तं, लिंगं
लक्षणं, असंकीर्णं परस्परं संकरादितं, कथयिष्यामि ।) तेषां केषां ये
तु तद्भेदाः सप्तपञ्चाशत् तेषां भेदास्तद्भेदा सर्वत्र अस्ति भवति
विद्यते वेत्युक्तेरनुक्तमपि भवतीति क्रियापदं संबध्यते । तेषां केषां
ये द्रव्यस्य धर्मा आयुर्वेदाभिज्ञैः प्रोक्ताः; द्रव्यस्य रसादिगुणा-
श्रयस्य, आयुर्वेद आयुषः पालको वेदः चिकित्साशास्त्रमिति
यावत्, अभिज्ञा मवीणास्तैः । ते के धर्मा इत्याह-चलोते । चलो-
यायु, अपहन्तात्यपहस्तस्य भायोऽपहता नाशकता, आयरती-
त्यायहन्तस्य भाय आवहता कारकता, उदासीनो न नाशको
न कारको वा नस्य भाय उदासीनता नाशकत्वकारकत्वाभावः,
एषां द्वेष्ट । चलपित्तकफानां अपहता आवहतोदासीनता च आत्मा
स्वरूप तेषां ते तादृशा । चलादिभिरपहनादीनां प्रायेकमन्वयो

न यथासंख्येन, वातप्रपित्तघ्नत्वादिशक्तिरूपा इत्यर्थः। केन प्रकारेण सप्तपंचाशद्भेदा भवन्तीत्याह-कैवल्यसंकराम्यामिति । केवलस्य भावः कैवल्यं, वातघ्नमात्रत्वादि; संकरः वातघ्नत्वादीनां पित्तघ्नत्वादिभिर्योगस्ताम्यां; एवं चात्र वातप्रमात्रत्वादीनां सप्तपंचाशतो द्रव्यघर्माणां लक्षणमाभिधेयमसंकरेण तज्ज्ञानं च प्रयोजनमित्युक्तम् ॥ १ ॥ २ ॥

प्रत्येकं हनने भवन्ति पवनादीनां नवाऽथ त्रयः
संसर्गस्य पृथक् त्रिकस्य कथितश्चैकस्त्रयोदासने॥
स्यादेकोऽथ चतुर्मिताश्च करणे प्रत्येकमकैकशो
द्वौ द्वन्द्वस्य विधुस्त्रिकस्य करणे चैत्थं तु
तत्संग्रहः ॥ ३ ॥

मुखग्रहभेदान्संगृह्णाति-प्रत्येकमिति । तेषां सप्तपंचाशतो भेदानां संग्रहस्तत्संग्रहः, तु पुनः, इत्थं अनेन प्रकारेण; पवनादीनां वातादीनां, एकमेकं प्रति इति धी-
प्सार्थेऽव्ययीभावः, एकैकस्य हनने ज्ञप्ते प्रत्येकं पृथग नव भेदा भवन्ति । प्रत्येकमित्युभयत्र संबन्धनीयं, एवं च सप्तविंशतिर्भेदाः तथाहि-वातप्रमानत्वं (१) वातप्रपित्तलत्वं (२) वात-
प्रश्लेष्मलत्वं (३) वातप्रपित्तश्लेष्मलत्वं (४) वातप्रपित्तोदा-
सीनत्वं (५) वातप्रश्लेष्मोदासीनत्वं (६) वातप्रपित्तश्लेष्मो-
दासीनत्वं (७) वातप्रश्लेष्मोदासीनपित्तलत्वं (८) वातप्र-
पित्तोदासीनश्लेष्मलत्वमिति वातस्य हनने नव (९), पित्तप्रमा-
त्रत्वं (१०) पित्तप्रवातलत्वं (११) पित्तप्रश्लेष्मलत्वं (१२)
पित्तप्रवातश्लेष्मलत्वं (१३) पित्तप्रगतोदासीनत्वं (१४)
पित्तप्रश्लेष्मोदासीनत्वं (१५) पित्तप्रगतश्लेष्मोदासीनत्वं (१६)

पित्तप्रवातलक्ष्मोदासीनत्वं (१७) पित्तप्रक्षेपलवातो-
 दासीनत्व (१८) इति पित्तस्य; कफप्रमात्रत्वं (१९) कफ-
 प्रवातलत्वं (२०) कफप्रपित्तलत्वं (२१) कफप्रवातपित्त-
 लत्वं (२२) कफप्रवातोदासीनत्वं (२३) कफप्रपित्तोदा-
 सीनत्व (२४) कफप्रवातपित्तोदासीनत्वं (२५) कफप्र-
 वातलपित्तोदासीनत्वं (२६) कफप्रपित्तलवातोदासीनत्वं (२७)
 इति च कफस्य; अथ पवनादीनां संसर्गस्य हनने
 पृथक् त्रय इति संबन्धः, अयशब्द एकैकव्यवच्छेदार्थः, एवं च
 वातपित्ते वातकफौ पित्तकफौ इति संसर्गस्य त्रैविध्यात्तस्य
 प्रत्येकं हनने पृथक् त्रय इति नव भेदाः, तथाहि-वातपित्तप्रत्व
 (२८) वातपित्तप्रक्षेपलत्व (२९) वातपित्तप्रक्षेप्लोदासीनत्वं (३०)
 वातक्षेपप्रत्व (३१) वातक्षेपप्रपित्तलत्वं (३२) वातक्षे-
 पप्रपित्तोदासीनत्वं (३३) कफपित्तप्रत्व (३४) कफपित्तप्रवात-
 लत्वं (३५) कफपित्तप्रवातोदासीनत्वं (३६); अथ पवनादीनां
 त्रिकस्य त्रयाणां समूहस्य हनने एकश्च कथित, यथा वातपित्तक्षे-
 पप्रत्व (३७); त्रयोदासीने त्रयस्योदासीने नाशरूपकारक-
 त्वाभाव तत्रैकः स्याद्यथा-वातपित्तकफोदासीनत्वमिति (३८);
 अथ पवनादीनां एकैकशः एकैकस्य करणे कोपने प्रत्येकं पृथक्
 चतुर्मिताश्रतुस्संख्याः संभवन्ति, एते च द्वादश, तथाहि-वातल-
 मात्रत्वं (३९) वातलपित्तोदासीनत्वं (४०) वातलक्षेप्लोदासी-
 नत्वं (४१) वातलपित्तक्षेप्लोदासीनत्वं (४२) पित्तलमात्रत्वं (४३)
 पित्तलवातोदासीनत्वं (४४) पित्तलक्षेप्लोदासीनत्वं (४५) पित्तल-
 वातक्षेप्लोदासीनत्वं (४६) क्षेप्लमात्रत्वं (४७) क्षेप्ललवातोदा-
 सीनत्व (४८) क्षेप्ललपित्तोदासीनत्वं (४९) क्षेप्ललवातपित्तोदा-
 सीनत्वं (५०), अथ पवनादीनां द्वन्द्वस्य करणे प्रत्येकं द्वौ द्वौ पूर्ववत्,
 द्वन्द्वस्य त्रैविध्यात्पद्भेदाः, तथाहि-वातपित्तलत्र (५१)

वातपित्तलक्ष्णोदासीनत्व (५२) वातलक्ष्णत्व (५३) वातलक्ष्ण-
 पित्तोदासीनत्व (५४) कफपित्तत्व (५५) कफपित्तवातोदा-
 सीनत्व (५६), त्रिकस्य करणे तु विधुरेक इत्यर्थः, यथा वातपित्त-
 लक्ष्णत्वम् (५७) इति ॥ ३ ॥

यत्केवलं हन्त्यानिलं सपित्तं
 कफान्वितं वा कफपित्तयुक्तम् ।

युतायुतौ पित्तकफौ स्वतंत्रौ

न हन्ति नो लाति च तच्चलग्नम् ॥ ४ ॥

तद्यथा मोदकी तिन्दुः कार्पासी कोकिलाक्षकः ॥

तत्रोदाहरणं वातप्रमात्रत्वलक्षणमाह—यत्केवलमिति,

केवलं शुद्धं । सपित्तं पित्तेन सह वर्तमानं, कफपित्त-
 युक्तमित्यत्र कफपित्ते मिलितोयुतौ परस्परं संसृष्टौ, अयुतौ अ-
 संसृष्टौ, युतौ च तावयुतौ च तादृशौ स्वतंत्रौ प्रधानभूतौ नो ला-
 ति न करोतीति चलग्नं वातप्रमात्रमित्यर्थः । सर्वेषां वाक्यानां सा-
 धारणस्यैः सर्गिकत्वाच्छक्तिशक्तिमतोरभेदमाश्रित्य चलग्नमिति
 निर्देशः, एवमुत्तरत्रापि । अनिलस्य हननक्रियायाश्च केवलमित्या-
 दिविशेषणं, वाद्यन्दश्चाव्ययास्थितविकल्पे, तेन प्रधानयोर्वात-
 पित्तयोः ससर्गे मोदकयोदे केवलं वातहरत्वाभावात्पित्तवर्तमान-
 पित्तोदासीनादिभिरसंकरश्च, तेषां पित्तादिसाहित्येन वातहरत्वा-
 भावात् । स्वतंत्रावित्युत्तरकफपित्तयोर्विशेषणात्सपित्तमित्यादिवि-
 शेषणत्रये पित्तादीन्यप्रधानानि । तेन युतावित्याद्युपादानेन च
 वातपित्तमादिना त्रिदोषमेन वा न संकरं, तेषां प्रधानप्रधानपि-
 त्तादिसाहित्येन वातप्रत्यात् । वस्तुस्वरूपव्ययनामेदम् । अतः
 प्रधानमात्रपित्तकफसहितासहितान्यतरवानहरत्वमित्येव लक्षणं,

मात्रानन्तरं लक्षणे पित्तपदं कफपदं च क्रमाद्वातमपित्तलघात-
 मकफकरयोरतिप्रसङ्गवारणाय; असहितेति च
 केवलवातमे मोदक्यादावव्याप्तिनिरासाय; अन्यतरपदं
 च वाते सहितत्वासहितत्वयोर्युगपद संभवात्तन्निरासायेति दिक् ।
 एवमुत्तरलक्षणेऽपि विचारणीयम् । तदिति तच्चलममात्रम् । मो-
 दकी गुडमंजरी । तिन्दुर्विरला । कार्पासी आच्छादनफला । को-
 किलाक्ष इक्षुरकः । मोदक्यादे चामधानव्यस्तसमस्तुपित्तकफस-
 हितं वातं तत्साहित्येन तथा प्रधानतत्साहित्येन तथा प्रधानसाहि-
 त्ये तदसाहित्येन शुद्धं च हन्तीति भवति वातप्रमात्रम् । अ-
 हननक्रियां प्रति मोदक्यादेः कर्तृत्वं वातप्रमात्रत्वरूपायास्तत्र
 च्छक्तेश्च फरणत्वमिति भेदेऽपि पूर्ववदभेदमाश्रित्योदाहरणम् ।
 एवमुत्तरत्रापि ॥ ४ ॥—

यच्छुद्धं सकफं वातं हन्ति पित्तं तु तादृशम् ॥५॥

तनुते केवलकफं न हन्ति न करोति च ॥

वातप्रपित्तलं तत्स्याद्यथाऽम्लो गोरसःस्मृतः ॥६॥

वातप्रपित्तलत्वादीनां क्रमेण लक्षणानि सोदाहरणान्याह-
 यच्छुद्धमिति । यत् शुद्धं सकफं, शुद्धं सकफं चेति पूर्वपदनिर्धारणं,
 वातस्य हन्तिक्रियायाश्च विशेषणं सकफमिति; अनेन चामधान-
 स्यापि पित्तस्य साहित्यं ध्याच्छिद्यते, अन्यथा वातप्रपित्तल-
 मिति समाख्याहानिः, प्रधानपित्तकरस्य प्रधानवातसाहित्येना-
 प्रधानपित्तहरत्वस्यासंभवाच्च तादृशं शुद्धं सकफमिति पूर्ववत् ।
 अत्र वातसाहित्यव्यपदेशः केवलं वातपित्तासंभृत्सकफामि-
 त्यत्राम्वातन्व्यमतीति । स्वतन्त्रश्च तादृशः कफः अतएव न वात-
 प्रपित्तलच्छेत्प्रोदासीने संकरः, तस्य प्रधानप्रधानकफोदासीन-
 तया कफसाहित्येन वातप्रपित्तकरत्वाभावात् । यत्र योपदेशस्य

सिद्धमन्त्रप्रकाशे ग्रन्थे—“वातघ्नमेष यद्व्यं तद्वातं हन्ति के-
 धलम् । सान्यं च केवलान्यौ न हन्ति न करोति च ॥ १ ॥
 यातघ्नमन्यजननं द्रव्यं यद्वन्ति तक्षलम् । केवलं केवलौ सान्या-
 धन्यौ वर्धयते मलौ ॥२॥ वातघ्नमन्योदासीनं यच्चच्छुद्धानिलाप-
 हम् । शुद्धौ सान्यौ न हन्यन्तौ न करोतीति सर्वतः ॥३॥ इति-
 श्लोकप्रथमस्य व्याख्या-यत्केवलं वातं हन्ति केवलं सवातं च पित्तं
 करोति तद्वातघ्नपित्तलं, यत्केवलं वातं हन्ति केवलं सवातं वा पित्तं
 न हन्ति न करोति तद्वातघ्नपित्तोदासीनं; यत्केवलं वातं करोति,
 केवलं सवातं वा पित्तं न हन्ति न करोति तद्वातलपित्तोदासीनं;
 अनयैव दिशा वातघ्नपित्तलादीनां लक्षणानि ज्ञेयानि” इति प्रति-
 पादितं; तदसत्, वातघ्नपित्तलादेर्वातघ्नपित्तलश्लेषोदासीनादिना
 संकरस्य दुर्धारत्वात्, अग्रधानवातादिसाहित्येन पित्तादिकरत्वे
 यातघ्नपित्तलादेर्वातघ्नत्वादिसमाख्याहानेश्च, प्रधानवातादिहरस्य
 प्रधानवातादिकरत्वे प्रमाणाभावाच्च । न च वातघ्नपित्तला-
 दातुत्तबलादिभदिक्रियाया (?) प्राधान्यलक्षणात्तया तयालक्ष-
 णानीति वाच्यं, यत्केवलं पित्तं करोति केवलं सपित्तं च
 वातं हन्तीत्यादिलक्षणानां सुवचत्वाद्वातघ्नपित्तलादेवत्पित्तल-
 वातघ्नसंकीर्णभेदाधिक्यमसत्त्वात् । न चेश्यासिः, स्वयमेव भे-
 दानां सप्तधाशक्यनिरूपणाच्चरकमुश्रुतसारणादियचनानां क्व-
 चित्पाठवैपरीत्येन विरोधापत्तेश्च । तथाहि—“सकोरदूपः श्यामाकः
 कषायो मधुरो लघुः । वातल. कफपित्तघ्न” इति चरके पाठः; “श्या-
 माकहस्तिश्यामाकनीवाराणुमियद्भवः । कषायमधुरा रूक्षा रक्त-
 पित्तकफापहाः । अट्टप्या लघव शीताः श्लेदमा वातकोपना”
 इति सारणादिवचनेन पित्तकफापहा वातकोपना इति तद्वैपरी-
 त्येन सहावस्थानविरोधाच्च श्यामाकादीनां नोभयरूपत्वाद्दीकार
 इति अलं अतिवादेन । नचैवं पूर्वोक्तसिद्धमन्त्रीपवचनविरोधः,

तदर्थानवबोधात् । तथाहि—सान्त्वामिति वातस्य विशेषणमुत्तर-
 श्लोकद्वये व्यावर्तते, सर्वत्र लक्षणवाक्येऽन्यशब्दश्च लक्षणसंज्ञा-
 नुसारेण प्रकृतहननादिक्रियाकर्माभूतदोषाभिन्नदोषपरः, विशेषणे
 तु तादृशप्रधानदोषार्थक इति विशेषः । एवं च यत्केवलं सान्त्व्यं
 च वातं हन्ति सान्त्व्यं च पित्तं करोतीति वातमपित्तलस्य लक्षणे
 यथाश्रुतं सम्पन्नं; अत्र लक्ष्यस्य वातमपित्तलस्य संज्ञानुसारेण
 प्रकृतयोर्हननजननक्रिययोः कर्माभूतौ दोषौ वातपित्ते इति तयोः
 सान्त्वमित्युभयत्र विशेषणे तादृशो दोषोऽप्रधानकफ एवान्यश-
 ब्देन गृह्यते, प्रधानकफं न हन्ति न करोतीति च परिशेषतो
 लभ्यते, एवं च यत्केवलं सहाप्रधानकफं च वातं च हन्ति
 तादृशं पित्तं च करोति प्रधानकफं न हन्ति न करोति इत्येव
 लक्षणं सम्पन्नं; अनयैव दिशा वातमपित्तोदासीनस्यापीति । सर्वत
 इत्यस्य तु तत्तदोषावापोद्वापाम्यां तानि तानि लक्षणानि बो-
 द्यानीत्यर्थः । एवमस्मदुक्तलक्षणेऽप्येव पर्यवसानमिति सर्वं सु-
 स्यम् । अम्लगोरसोऽम्लतां वातं तत्रम् ॥ ५ ॥ ६ ॥—

शुद्धं सपित्तमनिलं हन्ति तादृग्विधं कफम् ॥
 तनुते केवलं पित्तं न हन्ति न करोति च ॥७॥
 तद्वातमश्लेष्मलं स्याद्यथोक्तं मधुरं दधि ॥

शुद्धमित्यादि पूर्ववद्भारव्येयं; तादृग्विधं शुद्धं वा सपित्तं
 वा ॥ ७ ॥—

शुद्धं वातं हन्ति शुद्धकफपित्ते च लाति यत् ॥८॥
 तद्वातमश्लेष्मपित्तकृद्यथाऽम्लं परूपकम् ॥

शुद्धं वातमिति । लाति करोति, परूपकं “घन्वना कारहरितपत्रो
 क्षण्णाकृतिर्मयेत् । परूपकोत्पास्विमृद्गुः पाकरक्तफणः स्मृतः ”

'फालसा' 'फरुस'—इति भाषायां, परूपकस्य फलं फालिषेति महाराष्ट्रभाषासिद्धं; तच्चापमेव ॥ ८ ॥—

यच्छुद्धं सकफं वातं हन्ति पित्ते च तादृशे ॥९॥

उदास्ते ताद्धि वातघ्नपित्तोदासीनमीरितम् ॥

अम्लतक्रेण सहिता यथा स्थुर्लार्जसक्तवः॥१०॥

यच्छुद्धमिति । तादृशे शुद्धे सकफे चेत्यर्थः । उदास्ते न हन्ति न करोतीत्यर्थः । सहिता आलोडिता इति यावत् । सिद्धमंत्रादावम्लतक्रेण वातघ्नपित्तलवर्गे छाजसक्तुर्नां च वातघ्नपित्तलवर्गे पाठात्तद्योगस्य वातघ्नने तुल्यशक्तित्वाद्दुत्कृष्टत्वं, पित्तलवर्गपित्तघ्नत्वशक्तयोस्तु परस्परं प्रतिबन्धात् औदासीन्यमेव सम्भवति वातलकफपित्तघ्नसहितस्य वातघ्नकफपित्तवरापदघ्नो दोषत्रय इव 'अदोष दधि सप्तौद्र' इत्युक्तेः । मनुप्रधानकफस्य नाशकता कारकता वाऽस्य न सम्भवति, नच वातघ्नपित्तोदासीनेन वातघ्नपित्तोदासीनेन च संकरापनुत्स्यौदासीन्यं वाच्यं, तत्रापि वातघ्नकफपित्तोदासीनेन संकर इति चेत् ? भ्रान्तोऽस्ति, सकफमिति विशेषणेनैव तन्निरासात्; तथाहि एतस्य वातसाहित्येनाप्रधानकफघ्नत्वं तस्य च प्रधानाप्रधानकफोदासीनतया तदभावः उपधेयसंकरेषुपाघेरसंकराच्च । एवं वातघ्नपित्तोदासीनादावपि बोद्धव्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥

कफोदासीनवातघ्नं विज्ञेयमनया दिशा ॥

यथोष्णतोयकरभीक्षीराभ्यां पृथुका युताः॥११॥

कफेति अनया दिशा वातघ्नपित्तोदासीनलक्षणोक्तेन मार्गेण । एवं च शुद्धं सपित्तं वा वातं हन्ति शुद्धं सपित्तं वा सकफं न हन्ति न करोतीति उल्लेखकम् । कर्मि

उष्ट्री, पृथुकाश्चिपिटकाः, उष्णोदकमुष्ट्रीदुग्धं च वातश्लेष्महरं
 पृथुकाश्च वातप्रश्लेष्मला इति तद्योगे विरुद्धयोः श्लेष्मप्रत्वश्ले-
 ष्मस्रत्वयोः परस्परमुपमर्दात्पूर्ववच्छ्लेष्मोदासीन्यम् ॥ ११ ॥

एवं वातहरापित्तकफं मुद्गजयूपवत् ॥

एवमिति यच्छुद्धं वातं हन्ति शुद्धौ पित्तकफौ च न हन्ति न
 करोतीत्यर्थः । अपित्तकफं पित्तकफोदासीनम् ।-

शुद्धं वातं हन्ति पित्तं तनुते यत्कफं न च ॥१२॥

वातघ्नपित्तकृच्छ्लेष्मोदासीनं तद्धि तैलवत् ॥

शुद्धमिति पित्तस्य कफस्य च विशेषणं; न चेति न हन्ति
 न वा तनुते तैर् तिलस्रोहः ॥१२॥—

एवं वातहरापित्तं कफकृत्पक्वचूनवत् ॥ १३ ॥

एवमिति शुद्धं वातं हन्ति शुद्धश्च कफं तनुते शुद्धं पित्तं न हन्ति
 न वा करोतीत्यर्थः अपित्तं पित्तोदासीनं ॥ १३ ॥-

शुद्धं युतायुतमरुच्छ्लेष्मयुक्तं च हन्ति यत् ॥

पित्तं तादृक् तद्वयं तूदास्ते तत्पित्तकृद्यथा ॥१४॥

चंदनाद्यं

इदानीं पित्तप्रमात्रवार्दान् लक्षयति—शुद्धमित्यादि। पुर्ययतादृ-
 गिति तादृग्युनायुतं यत्तपोर्भरुच्छ्लेष्मणोद्धयं तस्मिन्नुदास्ते, तन्न
 हन्ति न करोतीत्यर्थः । आदिशब्दान् कदव्यादि ॥ १४ ॥

अथो पित्तं शुद्धं श्लेष्मयुतं च यत् ॥

हन्ति वातं तथाधत्ते उदास्ते केवले कफे ॥१५॥

तत्पित्तघ्नानिलकरं यथामं पनसं स्मृतम्

अथो इति तथा श्लेष्मघ्न आ-न्ते कर्णेति । आमं पनसं
 अपकं पनसफलं ।

एवं पित्तघ्नकफकृत्तथा मध्यममालुकम् ॥१६॥

एवमिति यच्छुद्धं सवातं च पित्तं हन्ति, शुद्धं सवातं वा कफं च करोति, केवले वाने चोदास्ते इत्यर्थः, मध्यमं नातिकोमलं नातिजरतं च ॥ १६ ॥

पित्तजिद्वात्तकफकृत्तथा शृंगाटकं यथा ॥

पित्तजिदिति तथा वातकफासंसृष्टं पित्तं हन्ति पित्तासंसृष्टौ वातकफौ च करोति इति यावत् ॥—

यच्छुद्धं सकफं पित्तं हन्ति वाते तु तादृशे ॥१७॥

उदास्ते तत्पित्तहरं वातोदासीनकं मतम् ॥

तडागतोयल्ललिता यथा स्युर्लाजसक्तवः ॥१८॥

यच्छुद्धमिति तादृशे शुद्धे सकफे वा तडागतोयं पित्तघ्नवातल्ललाजसक्तवश्च वातपित्तहरास्तयोगस्तु विरुद्धशक्तयोस्त्वोन्यमुपमदाशतं न हन्ति न वा कुरुते इत्युदाहृतः ॥.१७ ॥ १८ ॥

एवं पित्तहरश्लेष्मोदासीनं विम्बवत्तथा ॥

एवमिति शुद्धं सवातं पित्तं हन्ति, शुद्धे सवातश्लेष्मणि चोदास्ते इत्यर्थः ॥—

पित्तघ्नामारुतकफं फल्गुवृक्षक्षयेत्तथा ॥ १९ ॥

तमेति शुद्धं सपित्तं हन्ति, शुद्धवातकफयोश्चोदास्ते इत्यर्थः। अमारुतकफं वातफोदासीनम् । फल्गु काकोदुम्बरिकाफलं ॥१९॥

पित्तघ्नानिलकृच्छ्रेष्मोदासीनं कुन्तली यथा ॥

तमेति शुद्धं पित्तं हन्ति, शुद्धं वातं च करोति, शुद्धे कफे चोदास्ते इत्यर्थः । कुन्तली चञ्चलदृशो दीर्घपत्रः शाल्विरेणः, चित्तपोटा इत्येते ॥

तथा पित्तघ्नकफकृदातोदासीनकं यथा ॥२०॥

शृंगाटककशेरूणि क्षीरेण हविषापि वा ॥

तथेति शुद्धं पित्तं हन्ति, शुद्धं कफं न करोति, शुद्धे वाते चोदास्ते इति यावत् । शृंगाटकमिति शृंगाटकं पित्तघ्नं वातकफकरं, क्षीरं च वातपित्तमश्लेष्मलमिति पूर्ववद्योगो वातोदासीनः । एवं कशेरूहपुषोरपि ॥ २० ॥

व्यस्ताव्यस्तमरुत्पित्तयुक्तं शुद्धं च यत्कफम् ॥२१॥

हन्ति तादृक् तद्वये तूदास्ते तत्कफहृद्यथा ॥

देवदाली

कफममात्रस्वार्वांल्लक्षयति-व्यस्तेति । व्यस्ते केवले, अव्यस्ते अन्योन्यं मिलिते, तादृशाभ्यां मरुत्पित्ताभ्यां युक्तं कफम् । चकारो यार्थे । तादृशयोर्व्यस्ताव्यस्तयोर्वातपित्तयोर्द्वयं तादृक् तद्वयं तस्मिन् ॥ २१ ॥

अथ यच्छुद्धं सपित्तं वा कफं हरेत् ॥ २२ ॥

वातं धत्ते उदास्ते च पित्ते श्लेष्मघ्नवातकृत् ।

हयीदधि यथा

अथेति । शुद्धं सपित्तमिति वातमित्यत्राप्यनुसज्ज्यतो धत्ते इत्यत्र मरिशेषात् केवले प्रधाने चेति शेषं; तेन कफमवातलपित्तोदासीनेन न संकरः ॥ २२ ॥—

तद्वच्छ्लेष्मघ्नं पित्तलं मतम् ॥ २३ ॥

क्षारवत्

तद्वन्तिने । यच्छुद्धं सवातं कफं हराति, शुद्धं सवानं पित्तं च करोति, केवले वाते चोदास्ते इत्यर्थः ॥२३॥—

कफहृद्वातपित्तकृत् सीधुवत्तथा ।

कफहृदिति । तथेति केवलकफहरं सत्कासंसृष्टवातपित्तकरम् ।
इसुरसदृशं मद्यं सीधुः ॥

शुद्धं सपित्तं यद्वातं कफं वाते च तादृशे ॥२४॥

उदास्ते तत्कफहरानिलोदासीनमीरितम् ॥

यथा स्मृतं स्निग्धसिद्धमूलकेन हयादाधि ॥२५॥

शुद्धमिति । सपित्तमित्यनेन कफमवातपित्तोदासीनाच्चेदः ।
तादृशे शुद्धसपित्ते । स्निग्धसिद्धं मूलकं वातघ्नं हयादाधि च
यातलं, उभयमपि कफममिति तद्योगः पूर्ववद्वाते उदास्ते
॥ २४ ॥ २५ ॥

एवं कफघ्नापित्तं च मेपीघृतवदीरितम् ॥

एवमिति सच्छुद्धसवातकफहरं सच्छुद्धसवातपित्ते उदास्ते तत्
कफमपित्तोदासीनमित्यर्थः ॥-

अरिष्टवत्तथा श्लेष्महरं पित्तमरुद्धयेत् ॥ २६ ॥

अरिष्टेति द्रव्याणि निपूत्राध्य कृतं मद्यमग्निः । तथा सच्छु-
द्धश्लेष्महरं सच्छुद्धपित्तवातोदासीनम् ॥ २६ ॥

एवं कफघ्नापित्तं स्यात् चलकृद्यावनालवत् ॥

एवमिति शुद्धकफहरं शुद्धवातकरं च सच्छुद्धपित्तोदासीन-
मित्यर्थः । अपित्तं पित्तोदासीनम् । यावनालो जूर्णाच्छ ॥-

तथा माधववज्जेयं श्लेष्मघ्नावातपित्तलम् ॥२७॥

तथेति शुद्धकफहरं शुद्धपित्तकरं च सच्छुद्धवातोदासीनम् ।
माधवो मध्वासयः ॥ २७ ॥

केवले सकफे वा यद्वातपित्ते विनाशयेत् ॥

यद्योदास्ते शुद्धकफे वातपित्तहरं च तत् ॥२८॥

शतावरीवत्

तथा पित्तघ्नकफकृद्दातोदासीनकं यथा ॥२०॥

शृङ्गाटककशेरूणि क्षीरेण हविपापि वा ॥

तथेति शुद्धं पित्तं हन्ति, शुद्धं कफं च करोति, शुद्धे घाते चोदास्ते इति यावत् । शृङ्गाटकमिति शृङ्गाटकं पित्तघ्नं वातकफकरं, क्षीरं च वातपित्तघ्नेष्पलमिति पूर्ववधोगो वातोदासीनः । एवं कशेरुहपुपोरपि ॥ २० ॥

व्यस्ताव्यस्तमरुत्पित्तयुक्तं शुद्धं च यत्कफम् ॥२१॥

हन्ति तादृक् तद्वये तूदास्ते तत्कफहृद्यथा ॥

देवदाली

कफममाप्रत्वादींलक्षयनि-व्यस्तेति । व्यस्ते केवले, अव्यस्ते अन्योन्यं मिलिते, तादृशाम्यां मरुत्पित्ताभ्यां युक्तं कफम् । चकारो यार्थं । तादृशयोर्व्यस्ताव्यस्तयोर्वातपित्तयोर्द्वयं तादृक् तद्वयं तस्मिन् ॥ २१ ॥

अथ यच्छुद्धं सपित्तं वा कफं हरेत् ॥ २२ ॥

वातं धत्ते उदास्ते च पित्ते श्लेष्मघ्नवातकृत् ।

हृयीदाधि यथा

अथेति । शुद्धं सपित्तमिति वातमित्यत्राप्यनुसङ्ग्यतो धत्ते इत्यत्र परिशेषात् केवले प्रधाने चेति श्रेयं; तेन कफघ्नवातलपित्तोदासीनेन न संकरः ॥ २२ ॥—

तद्वच्छ्लेष्मघ्नं पित्तलं मतम् ॥ २३ ॥

क्षारवत्

तद्वदिने । यच्छुद्धं सयातं कफं हराति, शुद्धं सयातं पित्तं च करोति, केवले यावे चोदास्ते इत्यर्थः ॥२३॥—

कफहृद्वातपित्तकृत् सीधुवत्तथा ।

इसुरसदृशं मधं सीधुः ॥
 कफहृदिति । तथेति केवलकफहरं सत्प्रसृष्टवातपित्तकाशं ।

शुद्धं सपित्तं यद्वातं कफं वाते च तादृशे ॥२४॥

उदास्ते तत्कफहरानिलोदासीनमीस्तिम् ॥

यथा स्मृतं लिग्घासिद्धमूलकेन ह्योदाधि ॥२५॥

शुद्धमिति । सपित्तमित्यनेन कफप्रगातपित्तंदासीनाद्देहः ।
 तादृशं शुद्धमपित्ते । लिग्घासिद्धं मूलकं घातनं ह्यपीदाधि च
 पातलं, उभयभाषे कफमिति तयोमः स्वयद्वाते उदास्ते
 ॥ २४ ॥ २५ ॥

एवं कफघ्नापित्तं च मेपीधृतवदीस्तिम् ॥

एवमिति सच्छुद्धसवातकफहरं सच्छुद्धसवातापित्ते उदास्ते तद्
 कफमपित्तोदासीनमित्यर्थः ॥-

अरिष्टवत्तथा श्लेष्महरं पित्तमरुद्रवेत् ॥ २६ ॥

अरिष्टेति द्रव्याणि निष्काश्य कृतं मधमग्निं । तथा मस्तु'
 अरिष्महरं सच्छुद्धपित्तवातोदासीनम् ॥ २६ ॥

एवं कफघ्नापित्तं स्यात् चलकृद्वावनालवत् ॥

एवमिति शुद्धकफहरं शुद्धवातहरं च सच्छुद्धपित्तोदासीन-
 मित्यर्थः । अपित्तं पित्तोदासीनम् । थावनालो जूषांश्च ॥-

तथा माधववज्जैर्यं श्लेष्मघ्नावातापित्तलम् ॥२७॥

तथेति शुद्धकफहरं शुद्धपित्तकरं च सच्छुद्धवातोदासीनम् ।
 भावयो मन्वास्व ॥ २७ ॥

केवले सकफे वा यद्वातपित्ते विनाशयेत् ॥

यच्चोदास्ते शुद्धकफे वातापित्तहरं च तत् ॥२८॥
 शतावरीवत्

घातपित्तघ्नत्वादिऋक्षणमाह-केवल इति । केशले कफरहिते;
एतच्च विशेषणद्वयं अर्थतो वचनद्वयव्यत्ययेन वा क्रियाया
अपि बोध्यम् । वातपित्ते इत्यत्र विशेषानुक्ते पृथक् मिलिते वा
म्रधानेऽम्रधाने वेति पूर्ववदानिर्धारणम् ॥ २८ ॥-

योगात्तच्छ्लेष्मलं वातपित्तहृत् ॥

कंकोलीवत्

योगादिति श्लेष्माणं लाति कगेति तादृशं, वातपित्ते हरति
तादृशमिति द्युत्पत्तेरित्यर्थः । ज्ञेयमित्यध्याहारः । एवं च कफासं-
सृष्टवातपित्तहरं सत्तदमंसृष्टवफकरमिति लक्षणम् ॥-

मेथिकावच्चाकफं वातपित्तहृत् ॥ २९ ॥

मेथिकेति । चकारो योगादित्यनुकर्षणार्थः । तथाच कफासं-
सृष्टवातपित्तहरं सत्तदसंसृष्टकफोदासीनमिति लक्षणं निरुक्तं ।
अतएव न वातपित्तेन संकरः, तस्याम्रधानकफसाहित्येन
घातपित्तघ्नत्वात् ॥ २९ ॥

पूर्वोक्त्या दिशा वातकफघ्नं देवदारुवत् ॥

पूर्वोक्त्येति । वातपित्तहरलक्षणोक्तमार्गेष्वेत्यर्थः । शुद्धसपित्तघात-
कफहरत्वे सति शुद्धपित्तोदासीनमिति यावत् ॥-

पित्तलं वातकफहृद्गुर्वादिवदीरितम् ॥ ३० ॥

पित्तलमिति पूर्वोक्त्या दिशेत्युत्तरोत्तरम् अनुवर्तते ।
एवं च पित्तासंसृष्टवातकफहरत्वे सति तदसंसृष्टपित्तकरत्वं
लक्षणम् ॥ ३० ॥

अपित्तं कफवातघ्नं त्रिल्वादिवदिहेप्यते ॥

अपित्तमिति पित्तासंसृष्टकफवातघ्नत्वे सति तदसंसृष्टपित्तोदा-
सीनत्वं लक्षणम् ॥-

तथा पित्तकफघ्नं च पिप्पलोदुम्बरादिवत् ॥ ३१ ॥

तयेति शुद्धसवातपित्तकफहरं सत्केवलवातोदासीनमिति
तयाशब्दार्थः ॥३१॥

कटुकावद्रातकरकफपित्तहरं तथा ॥

कटुकावादिति । तयेति वातासंसृष्टकफपित्तहरत्वे सति तद्सं-
सृष्टवातकरमित्यर्थः ॥-

कर्कोटवत्पित्तकफघ्नावातं च विभावयेत् ॥ ३२ ॥

कर्कोटवादिति । चेति वातासंसृष्टपित्तकफहरत्वे सति तद्सं-
सृष्टवातोदासीनमित्यर्थः । कर्कोटं कर्कोटीफलम् ॥ ३२ ॥

अन्वर्थाख्यं त्रिदोषं गुडूच्यादिवदीरितम् ॥

अन्वर्थाख्यमिति संसृष्टसंसृष्टवातपित्तकफहरमिति भावः ॥-

ससौद्रदधिवहोपत्रयोदासीनकं तथा ॥ ३३ ॥

ससौद्रेति । तथा संसृष्टसंसृष्टदोषत्रयोदासीनमित्यन्वर्था-
ख्यम् ॥ ३३ ॥

सान्यं विशुद्धं च तनोति वातं

पृथग्युतौ वा कफपित्तदोषौ ॥

न हन्ति नो लाति च वातलं त-

त्कृलमापवत्

वातलमात्रत्वादीलक्षणात्-सान्यमिति । अन्यौ केवलौ मि-
श्रितौ वा वित्तकफौ, ताभ्यां सहितमिति वातलस्य लातिक्रिया-
याम् विशेषणम् । एष्यवातासंसृष्टौ केवलौ च युतौ अन्योन्यमिच्छि-
तौ । वातममात्रलक्षणोक्तप्रकारेणात्र विचारोऽनुसन्धेयः । कुरुमापो-
र्भस्मिन् यवादिः ॥-

पित्तलमेवमादिशेत् ॥ ३४ ॥

यया शमीर्ज फलमे-

वातपित्तप्रत्यादिलक्षणमाह-केवल इति । केवले कफराहिते;
एतच्च विशेषणद्वयं अर्थनो ध्वनद्वयव्यत्ययेन वा क्रियाया
अपि बोद्धव्यम् । वातपित्ते इत्यत्र विशेषानुक्ते पृथक् मिलिते वा
प्रधानेऽप्रधाने वेति पूर्ववदनिर्धारणम् ॥ २८ ॥-

योगात्तच्छ्लेष्मलं वातपित्तहृत् ॥

कफकोलीवत्

योगादिति श्लेष्माणं लाति कमेति तादृशं, वातपित्तं हरति
तादृशमिति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । ज्ञेयमित्यध्याहारः । एवं च कफासं-
सृष्टवातपित्तहरं सत्तदसंसृष्टकफकारमिति लक्षणम् ॥-

मेथिकावच्चकफं वातपित्तहृत् ॥ २९ ॥

मेथिकेति । चकारो योगादित्यनुकर्षणार्थः । तथाच कफासं-
सृष्टवातपित्तहरं सत्तदसंसृष्टकफोदासीनमिति लक्षणं निरुक्तं
अतएव न वातपित्तेन संकरः, तस्याप्रधानकफसाहित्येन
वातपित्तप्रत्यात् ॥ २९ ॥

पूर्वोक्तया दिशा वातकफघ्नं देवदास्वत् ॥

पूर्वोक्तयेति । वातपित्तहरलक्षणोक्तमार्गेणेत्यर्थः । शुद्धसपित्तयात-
कफहरत्ये सति शुद्धपित्तोदासीनमिति यावत् ॥-

पित्तलं वातकफहृद्गुर्वादिवदीरितम् ॥ ३० ॥

पित्तलमिति पूर्वोक्तया दिशेत्युच्यतेतत्र अनुरतते ।
एवं च पित्तासंसृष्टवातकफहरत्ये सति तदसंसृष्टपित्तकरत्वं
लक्षणम् ॥ ३० ॥

अपित्तं कफवातघ्नं विल्वादिवदिहेष्यते ॥

अपित्तमिति पित्तासंसृष्टकफवातघ्नत्वे सति तदसंसृष्टपित्तोदा-
सीनत्वं लक्षणम् ॥-

तथा पित्तकफघ्नं च पिप्पलोदुम्बरादिवत् ॥ ३१ ॥

अश्लेष्म इति दिशेत्यावर्तते । तेन केवलं वातकरं सद्वातामि-
श्रपित्तकफोदासीनमिति निरुक्तम् । फाणितं पित्तकफकरं, सक्तव-
स्तु पित्तकफमा, उभयेपि वातला इति तद्योग उदाहृतः ।—

विरूढभक्ष्याणि यथाम्लगोरसै-

रमारुतं पित्तकृदादिशेत्तथा ॥ ३७ ॥

विरूढ इति । वातासहितकफसहितपित्तकरं सत्पित्तासहित-
वातोदासीनमिति तथाशब्दार्थः । विरूढमव्यं वातलं, अम्लतकं
च वातप्रभुमयमपि पित्तममित्यत्रोदाहृतम् ॥ ३७ ॥

चौण्ड्यम्युवत्पित्तलनिष्कफं चा-

चौण्ड्येति स्वयं विशीर्णशिलाश्वघ्नं चौण्डी । उत्तरवाक्यस्य
पूर्ववदित्यत्रापि सम्बन्धनीयं; तेन कफरहितसयातशुद्धपित्तकरं
सत्पित्तासहितकफोदासीनमिति लक्षणमुक्तम् ॥—

श्लेष्मानिलं पित्तकरं च पूर्ववत् ॥

हिंवासुरीसर्पपतैलासिद्धः

शाको यथा सर्पपकुञ्जरादिः ॥ ३८ ॥

अश्लेष्मेति नश्च औदासीन्ये । पूर्ववदिति वातकफासहितपित्त-
करं सत्पित्तासहितवातकफोदासीनमित्यर्थः । आसुरी राजिका ।
हिंवादिभिः सिद्धः संस्कृत इति यावत् । कुञ्जरः स्वनामप्रसिद्धः,
आदिशब्देन लोणिकादि । हिंवादीनि वातकफमानि, सर्पपादीनां
च शाकं वातकरं, उभयमपि पित्तकरमिति तद्योग उदाहृतः ॥ ३८ ॥

; स्वादुदन्ना च चीनाकं श्लेष्मलापवनं यथा ॥

स्यादिति चीनाकं दोषमण्डपवलीफलम् । तथेति वातासहित-
पित्तसहितासहितश्लेष्मकारत्वे सति कफासंमृष्टवातोदासीनमित्यर्थः
स्वादु दधि वातघ्नं, चीनाकं तु वातलं, द्रवमपि श्लेष्मलमिति पूर्वव-

संक्षेपार्थं वातलपित्तोदासीनान् विहायातिदेशेन पिचलं
श्लेष्मलं च लक्षयति पित्तलमिति । एवमिति - पित्तासंसृष्टकफ-
वातोदासीनत्वे सति वातकफसंसृष्टासंसृष्टपित्तकरमित्यर्थः ॥३४॥

वमुन्नये च्छलेष्मावहं चार्द्रकणोपणादिवत् ॥

एवमुन्नयेदिति - कफाभिश्चवातपित्तोदासीनं सद्रातपित्त-
सहितासहितकफकरमिति जानीयादित्यर्थः । आर्द्रकणोपणादि
आर्द्रपिप्पली आर्द्रमरीचं च । आदिना कूलेवरादि ॥

सान्यं विशुद्धं च तनोति वातं

पित्तं च नो हन्ति न वा तनोति ॥ ३५ ॥

तद्रातलापित्तमपक्ककंटकी-

फलेन भक्ष्यास्तु विरूढजा यथा ॥

सान्यमिति सान्यं कफसहितं, तेन वातलपित्तकफोदासीनेन
न संकरः । सान्यं विशुद्धमिति चपित्तमित्यत्रानुवर्तते । कंटकीफलं
पनसं, तचापकं पित्तहरं, विरूढेभ्योऽद्भुरितधान्येभ्यो जायन्ते तैः
क्रियन्ते इति यावत्, ईदृशा भक्ष्यास्ते च पित्तकरास्तदुभयं च
वातकरमिति तद्योगे पूर्ववत् पित्तोदासीन्यम् ॥३५॥—

दिशाऽनयाश्लेष्ममरुत्करं ह्यी-

दग्ना यथा सूप्यजशकमीरितम् ॥३६॥

दिशेति पित्तसहितासहितमातृत्वे सति तादृशकफे उदासी-
नमित्यर्थः । अश्लेष्म कफोदासीनमाभवात्तत्र श्लेष्मघ्नं, चणमादि
शिम्भीधान्यटतशाकं च श्लेष्मलं, उभयमपि वातलमिति संयोगे
पूर्ववत् कफोदासीनम् ॥ ३६ ॥

अश्लेष्मपित्तं चलकृच्च फाणिता-

भुतो यथा सक्तुचयः समीरितः ॥

त्रिदोषमादौ त्रयाणां प्राधान्यात्तथा विषयत्वाच्च भेदाधिक्य-
 शकां निराकरोति-वातोदासीनेति । प्रमृतिशब्देन पित्तोदासीन-
 मात्रत्वादिग्रहणम् । ननु यत्पित्तकफसंघट्ट वा घातं न हन्ति न
 करोति तद्वातोदासीनमात्रमिति लक्षयितुं शक्यत एव, वातप्रमात्र-
 द्रव्ययोगस्य परस्परशक्तिप्रतिगन्धाद्वातोदासीनमात्रत्वसम्भवो-
 पीत्याशङ्क्य तादृशद्रव्ययोगस्य पित्तकफयो कारकत्वं नाश-
 कत्वमौदासीन्ये वेति विकल्प्य दूषयति-स्वरूपहानेरिति। स्वरूपस्य
 निरुक्तलक्षणस्य हानिर्घातस्तस्मात्तद्योगस्य पित्तादिकारक-
 त्वादौ घातोदासीनपित्तलत्वादिसम्भवः । विकल्पत्रये दूषणमिदं,
 पूर्वोक्तेश्चो वातघ्रापित्तलादिभ्यो भेदभ्यः अभेदतः भेदाभावादिति
 दूषणान्तरम् ॥ ९० ॥

एषामेव विशेषास्तु तारतम्येभ्ययामिदः (?) ।

नाम्नैव सुग्रहा एता अनन्ताश्चेति नोदिताः ॥ ५१

ननु वातप्रतरतमादिभेदास्तु सम्भवन्त्यत आह-एषामिति। एषां
 वातप्रमात्रादीनां, विशेषा अवान्तरभेदापाभिदोषेभेदास्ताहि(१)कि-
 मिति न लक्षिताऽक्ताश्चेत्यत आह-नाम्नैवेति । नाम्ना वातप्रतरं
 वातप्रतरं इत्यादिसप्तया सुग्रहाः सुखेन ज्ञेया, अनन्ता अस्म-
 रूपाता इति हेतौर्नोदिता नोक्ताश्च ॥ ९१ ॥

भिषजां परितोषाय वातघ्नत्वादिनिर्णयः ॥

नारायणेन रचितो नागेशस्य प्रसादतः ॥ ५३ ॥

इति वातघ्नत्वादिनिर्णयः ।

प्रतिज्ञातोऽर्थ सारक्येन निरूपित इत्याह-भिषजामिति ।
 नागेशस्य नागरस्य शेषाऽप्यायेन श्रीविष्णुः अथ च नागे-
 शारूपो षडेष्टभाना आयुर्वेदाचार्यस्तरय प्रसादतः ॥ ९२ ॥

इति वातघ्नत्वादिनिर्णयः समाप्तः ।

इयत्वात् प्रधानत्वाद्वातादेः प्राधान्यात्तत्कर्महिननकरणक्रि-
ययोरापि प्राधान्यमिति तेनैव व्यवहार इति भावः । प्राधान्यं च
स्वस्वल्लिङ्गाभिव्यक्तस्वस्थानस्थाधिरोधकृत्वादिना ज्ञेयं । किंवा-
र्थिवतादिवत् पार्थिवस्य भावः पार्थिवता आदि शब्देनाप्यतादि
परिग्रह , द्रव्यमात्रस्य पाञ्चभौतिकत्वेऽपि यत्र पृथ्वीभूतस्य प्राधान्यं
सत्र यथा पार्थिवत्वव्यपदेशस्तथात्रेत्यर्थः ॥

संकरेऽप्युपधेयानामुपाधीनां न संकरः ॥

संकर इति । उपधेयानां लक्षणाणां द्रव्याणां वातघमात्रादीनां
घातपित्तहननादिसंकरेषुपाधीनां निरुक्तानां लक्षणानां न सं-
करस्तथा न दोष इति भावः ॥—

सपित्तवातहरणाहरणाभ्यां पृथङ्मतौ ॥४७॥

वातघमात्रवातघापित्तोदासीनसंज्ञकौ ॥

वातघ्नत्वादिष्वेकस्य प्रधानत्वमथद्वयोः ॥४८॥

वातपित्तहराद्येषु ततस्ते ते पृथङ्मताः ॥

दोषो व्यस्तौ समस्तौ च हन्त्यादेर्विषयो च यत् ॥

मन्दबुद्धिप्रतिपत्त्यर्थमतेदेव स्पष्टयति-सपित्तेति । हरणं चाह-
रणं च ते इति द्वन्द्वः, पश्चात् सपित्तवातस्य हरणाहरणे इति तत्पु-
रुषः । उपलक्षणमेत्तीत्यतममात्रादिवातघ्नकफोदासीनादीनाम् ।
वातघ्नत्वादिष्विति एकस्य एकस्य वातादेः प्रधानत्वादिति ।
द्वयेऽपि रत्यत्राप्यनुवर्तते तथा पृथङ्मता इत्यन्वयः । व्यस्तौ केवलौ
समस्तौ मिलितौ । हन्त्यादेः क्रियायाः, आदिशब्देन कृतेग्रहणम्
द्रयोरिति दोषाविति च द्वित्वमाविवक्षितम् ॥ ४७—४९ ॥

वातोदासीनमात्रत्वप्रभृतीनामसंभवः ॥

स्वरूपहानेः पूर्वोक्तभेदेभ्यो भेदतोपिवा ॥ ५० ॥